

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Навчально-науковий інститут філології, перекладу та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

Українська мова та література
035 Філологія (Українська мова та література)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ІНТЕЛЕКТ ЛЮДИНИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Студентки **Желади Юлії Віталіївни**

Науковий керівник – Бойко В. М., канд
філол. наук, доцент кафедри української мови
та методики навчання

Рецензент – Пасік Н. М., канд. філол.
наук, доцент кафедри української мови та
методики її навчання

Рецензент – Сидоренко В. О., канд. філол.
наук, доцент кафедри слов'янської філології,
компаративістики та перекладу

Допущено до захисту

Бойко Н. І., завідувач кафедри української
мови та методики її навчання, доктор філол.
наук, професор

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена дослідженню корпусу фразеологічних одиниць, що функціонують в українській мові на позначення інтелектуальних здібностей та інтелектуальної діяльності людини.

Метою магістерської роботи є структурно-семантичний аспект аналізу ФО української мови, які вербалізують інтелектуальні властивості людини.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 87 сторінок друкованого тексту.

У першому розділі розкриваються теоретичні основи вивчення фразеології як науки: пояснено типологічні ознаки ФО, здійснено огляд класифікаційних схем фразеологізмів, висвітлено фраземотвірну активність слів-компонентів зі значенням «інтелект людини».

У другому розділі здійснено аналіз фразеологізмів на позначення інтелектуальних властивостей людини, здійснено фразеосемантичне групування на основі тематичних полів фразем, сформовано семантичні підгрупи та представлено структурно-граматична характеристика ФО зі значенням «інтелект людини».

За результатами роботи зроблено висновки, що фразеологізми, що вербалізують концепт «інтелект людини» в українській мові маніфестують широкий спектр семантичних відтінків у значеннях та багатоманітні структурні моделі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, інтелект, компонент, інтелектуальні здібності, інтелектуальна діяльність.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	8
1.1. Типологічні ознаки фразеологічних одиниць	8
1.2. Класифікаційні схеми фразеологічних одиниць	18
1.3. Фраземотвірна активність слів-компонентів у семантичній структурі фразеологізмів зі значенням «інтелект людини»	26
РОЗДІЛ 2. ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ЯК ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУ ЛЮДИНИ	40
2.1. Фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальних здібностей людини	40
2.2. Фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальної діяльності людини	55
2.3. Структурно-семантичні моделі фразеологічних одиниць зі значенням «інтелект людини»	63
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	81
СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	87

Список умовних скорочень

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2012. 568 с.

СУЛМ – Сучасна українська літературна мова

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / укл. : В. М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В. О. Винник. Київ : Наук. думка, 2003. 786 с.

УМЕ – Українська мова : енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.

ФО – фразеологічна одиниця

ФСУМ – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1 – 304 с., т. 2 – 384 с.

ВСТУП

У сучасній лінгвістиці простежується активізація інтересу до розвитку системного вивчення фразеологічного рівня мови.

Національно-культурні еталони, ментальність українського народу, історичні та культурні надбання, духовність нації, специфіка світосприйняття яскраво відображаються саме у семантичному наповненні фразеологічних одиниць, які «виконують роль дзеркала, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [58, с. 9].

Масштабність проблематики в роботах сучасних фразеологів зумовлена як традиційними параметрами ФО (номінативно-комунікативна, мислеоформлювальна, гносеологічна, емоційна, експресивна функції), за якими фразеологізм співвідноситься з іншими одиницями мови – словом, словосполученням, реченням, текстом, так і специфічною природою ФО з особливою внутрішньою організацією семантики й граматичної структури.

До актуальних питань сучасної фразеології належать взаємопов'язані теоретичні питання сутності, обсягу, місця фразеології в системі мови. Недостатньо розв'язаною залишається проблема класифікацій ФО, оскільки наявність кількох класифікаційних типів зумовлена різними критеріями підходу до фразеологізмів на рівні системи та різними типологічними ознаками ФО, які актуалізуються.

У науковій літературі відзначалось, що більшість фразеологічних одиниць позначають абстрактні поняття, які належать до нематеріальної сфери об'єктивного світу, а саме – до інтелектуально-емоційної площини діяльності людини. Тому дослідження ФО на позначення інтелектуальних властивостей людини видається перспективним та актуальним.

У лінгвістичній науці фразеологізми зі значенням інтелектуальних властивостей людини, що виступають як вербалізатори відповідних концептів, досліджували у зіставному аспекті І Боднар, О. Волобуєва, Н. Дем'яненко, А. Мішин; на матеріалі російської мови І. Навроцька, У. Рамазанова, Т. Леонтьєва, англійської – У. Билиця, німецької –

Р. Угринюк. В україністиці ФО на позначення рівня інтелекту людини вивчала А. Дюська, рівень розвитку розумових здібностей особистості описано на матеріалі українських паремій.

Актуальність дослідження зумовлена потребою систематизації та всебічного вивчення фразеологічних одиниць (далі – ФО) на позначення інтелектуальних властивостей людини.

Мета роботи – проаналізувати ФО, які використовуються для характеристики інтелектуальних властивостей людини у структурно-семантичному аспекті; виділити, описати та систематизувати фразеологічні одиниці на позначення позитивних і негативних інтелектуальних здібностей та діяльності людини в українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких конкретних **завдань**:

- 1) опрацювати теоретичний матеріал із теми дослідження;
- 2) виявити корпус ФО зі значенням «інтелектуальні властивості людини»;
- 3) визначити типологічні ознаки фразеологізмів як знаків вторинної номінації;
- 4) з'ясувати продуктивність семантично панівних слів-компонентів у семантичній структурі ФО;
- 5) виокремити фразеосемантичні групи та підгрупи фразеологізмів на позначення інтелектуальних властивостей людини;
- 6) здійснити структурно-граматичний аналіз ФО на позначення інтелектуальних властивостей людини.

Об'єктом дослідження є фразеологізми, які об'єднані загальним значенням «інтелект людини».

Предметом вивчення є семантичні, структурні, внутрішньосистемні та лінгвокультурологічні особливості ФО зі значенням «інтелектуальні властивості людини» в межах української мови.

Під час написання магістерської роботи були використані такі **методи дослідження**: описовий, лінгвістичного спостереження, компонентного аналізу, зіставлення, систематизації теоретичних знань, спостереження за фактичним матеріалом, класифікації мовного матеріалу, моделювання.

Теоретичною базою дослідження слугують ідеї, розроблені в працях вітчизняних та зарубіжних учених із теорії мови (Вільгельм фон Гумбольдт) теорії фразеології (М. Алефіренко, В. Білоноженко, І. Гнатюк, А. Грищенко, Ю. Прадід, О. Селіванова, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, Д. Ужченко; В. Жуков, В. Мокієнко, О. Молотков, В. Телія, М. Шанський та ін.).

Фактичним матеріалом слугують ФО зі значенням «інтелектуальні властивості людини», вилучені із фразеологічних словників української мови (1. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / укл. : В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ : Наук. думка, 1993; 2. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. Київ : Вища шк., 1984; 3. В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998; 4. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980).

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що в ній здійснено спробу системного опису фразеологізмів, пов'язаних із характеристикою інтелектуальних властивостей людини; зроблено спробу поглиблення теорії фразеологічної номінації. Робота над фразеологічним матеріалом сприяла узагальненню, поглибленню знань з української мови, розширила уявлення про когнітивну природу мовних знаків.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що фактичний матеріал, узагальнення та висновки можуть бути використані у вузівській програмі під час вивчення фразеології в межах курсу сучасної української літературної мови, в шкільному курсі викладання української мови під час опрацювання теми «Фразеологія», у позакласній роботі, для написання учнівських та студентських наукових робіт.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що вона є спробою дослідити, описати та проаналізувати семантичні та структурні особливості фразеологізмів на позначення інтелектуальних здібностей та інтелектуальної діяльності людини. Крім того, з'ясовано фразеотвірну активність слів-компонентів у семантичній структурі аналізованого поля ФО.

Апробація результатів дослідження. Основний зміст та результати дослідження апробовано на таких конференціях:

- Всеукраїнська студентська наукова конференція «Арватівські читання – 2019» (Ніжин, 2019 р.);
- Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2019 р.);
- Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2019 р.).

За матеріалами магістерської роботи опубліковано:

- Желада Ю. Структурно-граматичні моделі фразеологізмів зі значенням «Інтелект людини» в українській мові. Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: Зб. наук. праць студентів, магістрантів і аспірантів (за заг. ред. О. В. Мельничука). Вип. 21. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 98 – 102.
- Матеріали всеукр. студ. наук. конф. «Арватівські читання – 2019» (10 квітня 2019). Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 36 – 39.

Структура роботи визначається її метою та завданнями дослідження й складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 88 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

1. 1. Типологічні ознаки фразеологічних одиниць

Фразеологічні одиниці є мовно-естетичними знаками культури, що лаконічно матеріалізують (фіксують) досвід народу, відтворюючи звичаї, побут, рівень емоційно-інтелектуального розвитку індивіда та інші явища матеріальної й духовної культур.

Фразеологізм як один із конструктивних компонентів мовної системи є засобом і результатом психолого-інтелектуальної діяльності людини. Її мислення, завершуючи процес пізнання, формує поняття. Проте поняття виникає, якщо знаходить свою матеріалізацію у звукових ланцюгах – фразеологізмах або словах, цих «дозрілих квітках мислення», за образом і (у цьому випадку) матеріалістичним визначенням Вільгельма фон Гумбольдта відношенням мови з мисленням [6, т. 1, с. 4].

У сучасному мовознавстві відсутнє загальноприйняте визначення та єдине розуміння поняття «фразеологія», «фразеологічна одиниця», «фразема». Значна кількість проблем щодо розуміння предмета вивчення у фразеології неоднозначно висвітлено в сучасних наукових працях. Зокрема усталилося два діаметрально опозиційних погляди і на обсяг фразеології: фразеологія в широкому розумінні й фразеологія у вузькому розумінні [46, с. 31 – 53].

Прибічники широкого трактування обсягу фразеології (Ф. Медведєв, Л. Скрипник, О. Єфімов та ін.) до фразеологічного фонду мови зараховують, крім власне фразеологізмів, прислів'я та приказки, крилаті вислови, мовні штампи та кліше, каламбурні сполуки, складені терміни. Представники вузького розуміння обсягу фразеології (А. Алефіренко, Л. Авксентьєв, В. Мокієнко, Ю. Прадід, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.) об'єктом дослідження вважають лише ті звороти, які в структурному відношенні рівнозначні слову або словосполученню.

У нашому дослідженні ми дотримуємося вузького розуміння обсягу фразеології, а фразеологізмами вважаємо «семантично зв'язані і структурно замкнені мінімальні синтаксичні одиниці з номінативною функцією в комунікативній системі мови, семантична структура яких не мотивується лексичними значеннями їх постійних компонентів. Звукова форма вираження фразеологізмів обмежена сталістю семантичної структури» [61, с. 3– 4].

В. Телія розглядає фразеологізм як одиницю мови, для якої притаманні такі ознаки, як еквівалентність, метафоричність, метонімічність і синонімічність слову [58, с. 18].

М. Алефіренко зазначає, що фразема – це аналітичний за будовою, але семантично нероздільний і синтаксично повний мовний знак, який формується внаслідок злиття лексико-граматичних значень та визначається процесом вторинної трансформації [3, с. 4].

Услід за О. Селівановою, під фразеологізмом маємо на увазі «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполучення або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, представляють культуру народу й визначаються образністю й експресивністю» [51, с. 641]. На думку дослідниці, психологічним підґрунтям фразеологічної типізації є намагання людини вичленити з конкретної ситуації корисне, відкладаючи про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використовувати її в ситуаціях такого типу [50, с. 522].

Згідно з концепцією відомого українського фразеолога Л. Скрипник, фразеологізм визначається як «лексико-граматична монолітність двох і більше окремо зорганізованих компонентів, граматично представлених за моделлю словосполучення або речення, яка характеризується цілісністю значення, відображається автоматично [56, с. 336].

При цьому підкреслюється відносність таких вагомих особливостей ФО, як стійкість та семантична цілісність.

Фразеологізм починається там, де завершується семантична реалізація його компонентів, які є складовими частинами ФО, часто позбавленими

основних рис слова. У зв'язку з цим Р. Зорівчак стверджує, що фразеологізм – це деактуалізоване слово [29, с. 11 – 15].

На думку А. Грищенка, фразеологізм – це «семантичне поєднання сполучення слів, яке не відтворюється під час мовлення згідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей єднання слів, а відображається як стала конструкція з її лексичним складом і значенням» [55, с. 203].

ФО характеризуються своїми специфічними диференційними ознаками. Проте під час вивчення теоретичних праць із фразеології спостерігаємо, що у різних джерелах виокремлено неоднакову їхню кількість та неоднорідний набір категорійних ознак.

Так, М. Шанський, стверджує, що фразеологізм – це «відтворювана в готовому вигляді одиниця мови із двох і більше наголошуваних слів-компонентів, фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, будовою і структурою» [66, с. 27]. Відповідно до цього визначення автор виокремлює ряд диференційних особливостей:

1) це готові утворення, які не створюються в процесі мовлення, а вилучаються із пам'яті як готові конструкції;

2) це такі одиниці, для яких притаманна постійність у складі, структурі й семантиці;

3) в акцентологічному відношенні – це звукові комплекси, складові компоненти яких мають два або більше основних наголосів;

4) це, нарешті, членовані утворення, компоненти яких сприймаються мовцями як слова [66, с. 40].

Проте, теоретично вважаючи диференційними ознаками ФО відтворюваність, надслівність, біакцентність (наявність двох основних наголосів), постійність у складі, структурі й семантиці, М. Шанський практично послуговується лише двома найбільш виразними характерними ознаками: надслівністю і відтворюваністю.

У мовознавстві більш поширена думка, що фразеологізми, утворюючи специфічну систему мовних одиниць, об'єднуються у її складі за цілим

рядом типологічних ознак (властивостей, характеристик). До цих ознак належать насамперед такі:

- 1) цілісність семантичної структури компонентного складу фразеологічних одиниць;
- 2) постійність компонентного складу, стійкість порядку слів;
- 3) автоматичність відтворення фразеологічних одиниць у процесі мовлення;
- 4) наявність кількокомпонентного складу, розчленована будова;
- 5) можливість вступати в синонімічні й антонімічні відношення: *чесати язика – лясати точити – дурниці молоти; хоч греблю гати – як у kota сліз;*
- 6) експресивність, образність;
- 7) у синтаксичній структурі фразеологізми розглядаються як один член речення;
- 8) частотність використання в розмовному та художньому стилях мови.

М. Алефіренко виокремлює універсальні (загальномовні) й специфічні ознаки ФО. До перших автор зараховує відтворюваність і стабільність компонентного складу, до специфічних – семантичне перетворення фраземотвірних компонентів, смислової цілісності та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики [УМЕ, с. 708].

Семантична цілісність – «семантична монолітність» (С. Абакумов), «цілісність номінації» (О. Ахманова) є наслідком переосмислення вільного словосполучення-прототипу, мотивувального фрагмента дійсності. «Деактуалізація» компонентів, які різною мірою втрачають предметну (денотативну) націленість як одиниці вільного вжитку – не що інше, як транспозиція (перегрупування) сем у лексемі, власне, у семі, коли лексема стає компонентом ФО [61, с. 21].

В. Жуков розуміє семантичну цілісність фразеологічної одиниці як «внутрішню смислову єдність, яка зумовлена повною або частковою втратою компонентами їх лексичного значення» [27, с. 7].

Рівень участі компонентів під час створення цілісності значення ФО зумовлений можливістю фразеологізму прирівнюватися до еквівалентної вільної сполуки. Фразеологізм має цілісне мотивоване значення, якщо в результаті створення смислового цілого роль кожного компонента ФО однакова. Іноді простежується частково цілісний характер ФО. Як наслідок, певні складники фразеологізму виявляють семантичне тяжіння та смислову сполучуваність зі співзвучними словами вільного вжитку [7, с. 55].

Зміст внутрішньої форми фразеологізму тісно пов'язаний з характером повної та часткової цілісності значення ФО. Цілісне мотивоване значення характерне лише тим ФО мають свою внутрішню форму. Значущість внутрішньої форми ФО є образом, що становить основу внутрішньої форми фразеологізму, знаходиться в межах семантичної структури і сприяє семантичному розвитку [7, с. 55].

О. Кунін вважає, що внутрішня форма – «вільне словосполучення, що лежить в основі фразеологічної двоплановості, яка у свою чергу зумовлюється переосмисленням характером фразеологічного значення, нарізнооформленістю ФО й специфікою прототипів ФО [36, с. 165].

Цілісність семантичної структури ФО виражається у відносній подібності їх словам (*як маків цвіт* – гарний (ФСУМ, т. 1, с. 939); *і вуст не розтулити* – мовчати (ФСУМ, т. 1, с. 162); сполученням слів (*туман у голові* – хто-небудь не може ясно, чітко усвідомлювати що-небудь (ФСУМ, т. 2, с. 903); у можливості виступати окремим членом речення, у відтворюваності в мовленні й у статичності (з допуском варіантності) компонентного складу й будови [61, с. 21].

Саме цілісність та постійність компонентного складу відрізняє фразеологізм від лексеми. Постійний склад сполучень визначається відмінним рівнем сталості та залежить від семантизації компонента ФО.

Лексикалізовані слова-компоненти і цілісність значення ФО перебувають в інверсійній пропорційності: цілісність значення ФО визначається значною послабленістю лексичного значення слів-компонентів.

Отже, одна з найважливіших категорійних ознак фразеологізмів полягає в тому, що всі вони виявляють специфічні вторинні номінації, сформовані як наслідок переосмислення первинних значень компонентів, що входять до їх складу [55, с. 204].

Основу вторинної номінації становить асоціативний процес переосмислення значення. Мотиваційна ознака первинних значень послуговується семантичною мотивацією ФО, її внутрішньою формою. Первинність значення співіснує із вторинною номінацією, але водночас відрізняється семантично, стилістично та функціонально [52, с. 77].

О. Селіванова наголошує, що на сучасному етапі вивчення фразеології стали сполуки слів розглядаються в семіотичному плані як знаки вторинної номінації, фенотипи яких ґрунтуються на генотипах належних синтаксичних структур, переосмислених під час фразеологізації. Дослідники накладають звороти на вільні синтаксичні сполуки й уподібнюють значення сталих сполук методом зіставлення [50, с. 641].

Мовознавці В. Білоноженко, І. Гнатюк наголошують, що своєрідність фразеологічного значення залежить від переосмисленості та цілісності компонентного складу та умов продукування фразеологізму. Першочергову роль відіграє конотативність у процесі семантизації фразеологічного значення. Тобто воно не може відтворювати семантику корелятивної лексики і є ширшим та багатшим, ніж лексичне значення. Конотація виступає опосередкованим відображенням дійсності, будучи продуктом оцінної (суб'єктивної) діяльності свідомості, а звідси – її нерозривний зв'язок із денотативно-сигніфікативним змістом [6, с. 16].

Фразеологізм – це цілісне за номінативною функцією найменування, яке, як і слово, тотожне єдиному поняттю. Фразеологічна номінація набагато складніша від лексичної, оскільки вона належить до підтипу специфічної непрямої номінації й ускладнюється конотативним аспектом значення. Тому фразеологічне цілісне значення набагато складніше, ніж лексичне.

Так, семантика деяких фразеологізмів, незважаючи на допустиму ідентичність відповідному слову, не може дублювати семантику корелятивної лексеми. Семантика фразеологічних одиниць ускладнюється додатковими порівняно зі словом семантичними ознаками, які можна легко виявити, використовуючи метод компонентного аналізу, тобто розчленувавши семантичну структуру значення на окремі елементарні семантичні компоненти (семи). Кожна сема – це відтворення у свідомості носіїв мови різних рис, об'єктивно властивих денотату або наділених йому певним мовним середовищем і, відповідно, об'єктивних щодо кожного мовця. Сукупність цих сем продукує широку понятійну основу, яка є ніби інваріантом значення, а окремі семантичні семи – її варіантами [6, с. 22].

Цілісне фразеологічне значення ґрунтується на основі різноманітних типів перенесення значення змінного словосполучення; воно пов'язане з наочно-чуттєвим порівнянням. Саме ця наочно-чуттєва частина порівняння стає формотвірною для переносного значення словосполучення і перетворення його в особливу емоційно-експресивну одиницю.

ФО спричиняють появу у свідомості мовлян певних асоціацій, які виникають, ґрунтуючись на переосмисленні вільних, змінних сполучень слів, та дають можливість виражати своє відношення до даних одиниць ще в їхньому потенційному стані. Відповідна реакція суб'єкта (позитивна чи негативна) відіграє неоднозначну роль в можливості трансформації потенційної фраземи в одиницю мови. У зв'язку з цим В. Білоноженко стверджує, що саме суб'єктивні фактори (етнолінгвістичні та етнопсихологічні) у процесі створення цілісності ФО відіграють значно більшу роль, ніж у створенні слова [6, с. 23 – 24].

Фразеологічна відтворюваність одиниць у процесі мовлення базується на тому, що у мові (свідомості й пам'яті) існують готові конструкції, з яких і утворюються (разом зі словами) речення та які використовуються для образної вторинної номінації реалій дійсності, зазвичай – ситуацій.

Отже, фразеологізми не створюються, а репродукуються (відтворюються) як готові цілісні одиниці, маючи певне значення, компонентний склад та структуру. Фразеологізми позбавлені здатності трансформуватися в складні слова, через те, що нарізнооформленість підпорядковується етимологічному елементу змісту кожного компонента. Проте їхня цілісність виникає внаслідок метафоризації та «деактуалізації» компонентів, які тільки взаємодіючи зберігають зміст, відтворюючись у процесі мовлення [61, с. 22].

Із поглядами В. Ужченка перегукуються судження Л. Ройзензона, який уважав, що відтворюваність ФО та відтворюваність інших мовних одиниць – явища абсолютно різної природи. «Відтворюваність досліджується як спільна ознака, притаманна всім фразеологізмам, які різняться рівнем ідіоматичності, особливостями метафоризації, граматичною структурою тощо. Саме відтворюваність дозволяє об'єднувати різні види ФО за стійкістю й цілісністю значення [48, с. 19].

Відносна постійність компонентного складу та структури виражається як діалектична монолітність (нерозривна єдність) константного (інваріантного) й змінного (варіантного). Фразеологізми відображаються під час мовлення обмежено з постійним складом наявних слів-компонентів.

У літературній мові фразеологізми представлені різними варіантами, зокрема, лексичними: *горішок твердий (міцний)* (ФСУМ, т. 1, с. 190); фонетичними: *гедзь (гедз) напав* (ФСУМ, т. 1, с. 171); словотвірними: *ласий шматок (шматочок)* (ФСУМ, т. 2, с. 966); граматичними: *горить діло в руках (під руками)* (ФСУМ, т. 1, с. 245); квантитативними, факультативними (за ступенем повноти): *рости як гриби [після дощу]* (ФСУМ, т. 1, с. 197) [61, с. 22].

В. Ужченко визначає ряд причин, якими обумовлена поява варіантів фразеологізмів: насамперед це мотивується самою природою семантичної структури ФО (зокрема цілісністю її значення); можливістю взаємозаміни компонентів у складі ФО, що пов'язується з системністю зв'язків у лексиці

(синонімічні чи антонімічні відношення, метонімічне наближення, тематична належність слів, варіантність самих лексем); специфікою структури самих фразеологізмів, у межах якої можливий еліпсис, факультативність, нарощення компонентів; історичним розвитком фразеологічної системи в цілому (заміна архаїзмів загальноживаними словами, зближення з актуалізованими мовними одиницями тощо) [61, с. 23].

Отже, стійкість компонентного складу і стабільність структури фразеологічної одиниці є ознакою відносною, а не абсолютною, не статичною.

Експресивність як онтологічна риса фразеологізмів виникає з їхнього призначення – відтворювати через почуття відношення до фактів навколишньої дійсності, підсилювати логічну та емоційну змістовність висловленого, виступати способом суб'єктивного увиразнення мови. Фразеологізми, як правило, виражають оцінну характеристику уже названого, не позначаючи нових реалій. Експресивність ґрунтується перш за все на образності, тобто на імпліцитному уподібненні вільного й фразеологічного омонімічних словосполучень, словокомплексу-прототипу з нейтральними його компонентами й цілісної метафоричної одиниці. Точність характеристики, повноцінна ємкість думки, емоційність і відчутна оцінна функція, яскраво подана конотація як основний компонент семантики трактується самою природою фразеологізмів як особливих мовних одиниць – виражати емоційно-оцінне, образне відношення людини до дійсності, живописати її [61, с. 23 – 24].

Рівень образності ФО визначається у його конкретності та тісному взаємопроникненню в контекст. Вільні словосполучення, що представляють конкретні явища матеріальної дійсності, виявляють більшу міру схильності до фразеології.

Англійський фразеолог Л. Сміт зауважує, що експресивність, образність та метафоричність надають виразності та мовленнєвої енергії. Фразеолог також наголошує на тому, що «вони виконують необхідну

функцію в мові. Ця функція полягає в тому, щоб повернути поняття від чистої абстракції до відчуттів, що їх породили, знову втілити їх в зорових образах і перш за все в динамічних відчуттях людського тіла...» [54, с. 54].

У працях О. Куніна є місце теоретичним обґрунтуванням понять експресивності та образності. Вчений підкреслює, що «образність мотивованої ФО створюється в результаті двопланового сприйняття ФО та значення її прототип. Чим далі один від одного порівнювані об'єкти, тим яскравіший образ». Поняття експресивності розширює свої межі, включаючи й інші категорії: «експресивність – це обумовлені образністю, інтенсивністю чи емотивованістю виражально-зображальні якості слова чи фразеологізму» [37, с. 45 – 46].

Отже, більш вдалому вживанню фразеологізмів у мовленні послуговує процес накладання й інших конотативних значень на основне значення фразеологізму.

Фразеологізми поєднують у собі аспекти номінації і оцінки, причому фактично усі вони характеризуються образністю, підкресленою експресивністю.

Отже, фразеологізми утворюють специфічну систему мовних одиниць, об'єднуючись у її складі за кількома типологічними (диференційними) ознаками: відтворюваність, цілісність значення, стійкість складу і структури, непроникність структури; з акцентологічного погляду це такі звукові комплекси, в яких компоненти, що їх утворюють, мають два (або більше) основні наголоси.

1. 2. Класифікаційні схеми фразеологічних одиниць

Класифікаційні схеми ФО, послуговуючись певними особливостями фразеологізмів, є актуальним дослідженням фразеологічного фонду мови. На нинішній день у межах вітчизняної та зарубіжної наукової літератури налічується близько десяти класифікацій ФО: семантична класифікація ФО

(Ш. Баллі, В. Виноградов, Г. Удовиченко, М. Шанський); семантико-граматична класифікація ФО (М. Алефіренко, М. Демський, О. Молотков); структурно-граматична класифікація ФО (Л. Авксентьєв, Ю. Прадід, Л. Скрипник); стилістична класифікація ФО (Г. Їжакевич, В. Ужченко та Д. Ужченко); генетична класифікація ФО (Л. Булаховський); класифікація ФО з погляду семантичної трансформації компонентів (Р. Зорівчак); ідеографічна класифікація ФО (М. Алефіренко, Л. Арсентьєв, А. Івченко, Ж. Краснобаєва-Чорна, Ю. Прадід, В. Ужченко); когнітивна класифікація ФО (М. Жуйкова); функціональна класифікація ФО (Д. Баранник, С. Гаврин); класифікація ФО за сферою вживання (Б. Ларін, В. Ужченко та Д. Ужченко); класифікація ФО з погляду їх уживаності (В. Ужченко та Д. Ужченко); структурно-екстралінгвістична класифікація ФО (М. Демський, В. Ужченко, Д. Ужченко) тощо [34, с. 124].

Види класифікаційних схем ґрунтуються на принципах, які лежать у їх основі. Розглянемо основні класифікації фразеологізмів, які побутують у сучасному мовознавстві. Це семантична класифікація ФО (В. Виноградов), генетична класифікація (Л. Булаховський), функціональна класифікація (Д. Баранник) та семантико-граматична класифікація (М. Алефіренко, М. Демський).

Семантична класифікація, автором якої є зарубіжний мовознавець В. Виноградов, ґрунтується на принципі нерозкладності семантики ФО, тобто рівень значеннєвої мотивації належних одиниць виділюваними в їхньому складі компонентами. Виокремлюють такі типи фразеологізмів – фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення [9, с. 53].

Зрощення ФО, або ідіоми (за Г. Удовиченком) характеризуються стійкістю сполучення слів, які створюють неподільну цілісність, значення зовсім не можна об'єднувати з тими словами, які зараховують до конкретного виразу, наприклад: *бити байдики, бити баглаї, пекти раків, собаку з їсти, замилювати очі, збити з пантелику, березової каші всипати,*

зуби проїсти, дуба врізати, свиню підкласти, гарбуза дати, у рот води набрати тощо. В. Виноградов окреслює такі типи фразеологічних зрощень, в залежності до певної зумовленої неподільності фразеологічних зрощень:

а) фразеологічні зрощення, основу яких формують нефункціональні слова, які є незрозумілими для мовця, наприклад: *байдики бити, теревені правити, на всі заставки* – байдики, теревені, заставки;

б) фразеологічні зрощення, у яких закладені граматичні архаїзми, тому з синтаксичного погляду є неподільними: *бути притчею во язицех; на ладан дихати, нічтоже сумняшеся*;

в) фразеологічні зрощення, неподільні лексично, які передають емоції: *ось тобі на!; чого доброго; чин чином, хто куди*;

г) фразеологічні зрощення, які виявляють таку змістову єдність, значення частин якої індиферентно для усвідомлення цілого: *пити дати, сісти в калошу, загнати на слизьке, грошей кури не клюють*. На думку В. Виноградова, фразеологічні зрощення створюють самобутні синтаксичні складні слова, що здатні виступати або в ролі частин речення, або цілими реченнями [16, с. 143].

Фразеологічні єдності – це такі стійкі й неподільні мовні вислови, спільне значення яких пов'язується з тими словами, що належать їхньому складу, тобто простежується тією чи іншою мірою вмотивоване значенням складових елементів кожного вислову, наприклад: *не нюхати пороху, прикусити язика, кров з молоком, біла ворона, дихати на ладан, брати бика за роги, міняти шило на мило, не за горами, гайки підкрутити, п'ятами наківати, передати куті меду* тощо [9, с. 54].

У межах фразеологічних єдностей відсутня субституція одного складового елемента іншим без порушення їхньої цілісності, проте аналогічний фразеологічний зворот легко може бути підмінений іншим синонімічним висловом або окремим словом [9, с. 54].

Граматичні відношення між компонентами спостерігаються саме у фразеологічних єдностях. Як зазначав В. Виноградов, «тут зберігається

наявність, так би мовити, морфології застиглих синтаксичних конструкцій, але їхнє функціональне значення різко деформується. Такою мірою, якою фразеологічні групи цього типу є семантично неподільними одиницями, доводиться вважати їх синтаксично невідільними, хоч і подільними, злитими словосполученнями [16, с. 140 – 160].

ФО, створені поєднанням компонентів, один з яких є вільним, а інший – так званим зв'язаним значенням, зараховують до фразеологічних сполучень, наприклад: *брати участь, одержати перемогу, брати до серця, насупити брови*. У фразеологічних сполученнях певні синтаксичні зв'язки можуть відповідати актуальним граматичним нормам. Проте такі зв'язки не утворюються постійно як вільні, визначальні комунікативно-ситуативним поєднанням слів. Вони трансформуються у структурі готових, закріплених звичайним уживанням ФО [55, с. 206].

І. Ющук розглядає фразеологічні сполучення крізь призму цілісного значення вмотивованого прямим значенням їхніх компонентів: *взяти слово, зачепити гордість, покласти край, берегти як зіницю ока, подавати надію, страх бере, ласкаво просимо, узяти верх, терпцю немає, звести очі, як піску морського* [68, с. 231].

Генетична класифікація, розроблена на початку 60-х років ХХ ст. та найбільш детально представлена Л. Булаховським, базується на джерелах походження ФО. Вона виокремлює вісім груп: 1) прислів'я та приказки; 2) професіоналізми; 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; 4) цитати й образи зі Старого й Нового Завітів; 5) ремінісценції античної старовини; 6) переклади поширених іншомовних висловів (французьких, німецьких, італійських, англійських); 7) крилаті слова російських та іноземних письменників; 8) влучні фрази видатних людей [14, с. 102].

У фразеологічному складі української мови виділяють різну кількість генетичних груп. Український фразеолог Л. Скрипник називає:

- 1) питома українські фразеологічні одиниці;
- 2) запозичені фразеологічні одиниці;

3) фразеологічні кальки й напівкальки [50, с. 149].

Функціональна класифікація для усного монологічного мовлення, запропонована Д. Баранником, виокремлює п'ять основних груп: 1) фразеологічні метафори народного характеру: *брати в шори, пасти задніх, хитрий як лисиця* (ідіоми, приказки); 2) фразеологічні метафори літературного характеру: *аннібалова клятва, троянди й виноград* (крилаті метафоричні словосполучення); 3) фразеологічні образні узагальнення народного характеру: *який Сава, така й слава* (прислів'я); 4) фразеологічні образні узагальнення літературного характеру: *бути чи не бути, не той тепер Миргород* (крилаті синтаксично закінчені одиниці); 5) специфічно жанрова фразеологія: *що й треба було довести* (стабільні «робочі» формули). Ці групи, додає автор, будуть одночасно й систематизацією фразеологізмів «за особливостями сприймання їх в усному монологічному мовленні» [5, с. 35].

Серед різних спроб класифікувати фразеологічний склад мови помітне місце посідає семантико-граматичний розподіл фразеологізмів, намагання вписати їх у різні граматичні класи, що співвідносяться з певними частинами мови [61, с. 130].

Семантико-граматична класифікація ФО зумовлена специфікою фразеологічного значення, синтаксичною спеціалізацією ФО, а також морфологічними властивостями слів, що увійшли до їх компонентного складу [34, с. 125].

В. Жуков зазначає, що для цього необхідно враховувати такі граматичні та семантичні властивості фразеологізму, як: спосіб вираження граматично домінуючого компонента, завдяки якому визначається категорійне значення; синтаксична функція в реченні; семантичні особливості; сполучувальні можливості. Крім того, на думку вченого, властивості ФО здебільшого зумовлені характером семантичної деактуалізації компонентів фразеологізму, під впливом якої відбувається морфологічна та словотвірна переорієнтація [26, с. 203].

В україністиці ця класифікація ґрунтовно опрацьована М. Алефіренком і М. Демським.

Так, М. Алефіренко вважає, що фразеологізми «як одиниці вищого рівня мови утворюють такі семантико-ґраматичні розряди, які не збігаються з частинами мови як лексико-ґраматичними категоріями, хоч інколи і співвідносяться з ними» [3, с. 125]. Учений зазначає, що «семантико-ґраматичні розряди на фразеологічному рівні – це сукупність гомогенних фразем, об'єднаних однотипними взаємодіючими смисловими елементами різних структурних рівнів. Найважливішими ознаками структурно-ґраматичного розряду слід уважати:

а) характер семної репрезентації об'єктивної дійсності в семантичній структурі фразем;

б) наявність або відсутність у лексичних компонентів ґраматичних категорій і їх морфологічних парадигм;

в) структурно-ґраматична модель фраземи;

г) тип її ґраматичного зв'язку з іншими елементами мовленнєвого контексту;

ґ) синтаксичні функції у реченні.

Оскільки за цими ознаками фраземи співвідносяться з лексико-ґраматичними класами слів, то їх можна згрупувати умовно в такі семантико-ґраматичні розряди: субстантивні, ад'єктивні, вербальні (дієслівні), адвербіальні та інтер'єктивні [3, с. 46].

Наслідуючи запропоновану ґраматичну класифікацію М. Алефіренка, дослідники сучасної української фразеології В. Ужченко та Д. Ужченко виділяють такі основні розряди фразеологізмів за належністю стрижневих компонентів до відповідних лексико-ґраматичних класів слів: іменникові, прикметникові, прислівникові, дієслівні, вигуківі.

Іменникові ФО, що характеризують: 1) людину: *порожня голова, підколотна гадюка, твердий (міцний) горішок*; 2) істоти (реальні або ірреальні), демонологічні об'єкти: *Божа худоба, той що греблі рве, Гнат*

безп'ятый; 3) предмети: *тиха заводь, китайська грамота, зелений змії*;
4) абстрактні поняття: *іскра Божя, терновий вінець, підводне каміння*.

Одним із основних граматичних засобів вираження узагальнено-предметної номінації, за М. Алефіренком, слугує категорія роду субстантивних компонентів, смисловими елементами якої виступають взаємопротиставлені граматичні значення чоловічого, жіночого і середнього родів [3, с. 46]. Особливості функціонування граматичного роду в субстантивних фраземах залежать від структурно-семантичної моделі фразеологічного утворення. Найбільш помітним є вплив морфологічної підсистеми мови на функціонування граматичного роду у ФО з моделлю «прикметник + іменник», якій притаманна атрибутивно-предикативна семантика [3, с. 47].

Прикметникові ФО набувають категорійне значення атрибутивності, здатності виражати статичну ознаку предметів, і виконують в реченні функцію неузгодженого означення або іменної частини складеного присудка (*битий у тім'я, бистрий на розум, без сьомої клепки*), наприклад: *Ой, – каже, – татарине, ой, бородатий! Либонь же ти на розум небагатий: ще ти козака у руки не взяв, А вже за його й гроші пощитав* (ФСУМ, т. 1, с. 29).

М. Алефіренко наголошує, що «класичними» ад'єктивними фраземами є фразеологічні утворення з якісним прикметником у ролі граматично стрижневого компонента, який повністю визначає семантичні й граматичні властивості всієї ФО, а категорійні ознаки ад'єктивних фразем формуються внаслідок взаємодії різнорівневих явищ мови – лексичної і граматичної семантики, граматичної організації ФО і виконуваних ними синтаксичних функцій [3, с. 61 – 62].

Прислівникові ФО відбивають просторову характеристику: *за тридев'ять земель, де козам роги правлять, за два кроки*; спосіб дії: *зціпивши зуби, крізь зуби, на галай-балай, в один голос, як грім з ясного неба*; часову характеристику: *не за горами, на рахманський Великдень, день і ніч, від зорі до зорі*; інтенсивність дії: *з вітерцем, до глибини душі, з усього маху*;

психофізичний стан, поведінку людини: *як неживий, як колода, не змигнувши оком*; кількісні параметри: *як гною, хоч греблю (гать) гати, не гурт, скільки душа забажас, на макове зерно*; стосунки між людьми: *як кішка з собакою, душа в душу*; повноту дії: *до [самих] кісток, по [саме] горло, з голови до ніг, до зубів*; якість: *комар носа не підточить, з гріхом пополам, на зубок*. Прислівникові фразеологізми виконують у реченні функцію обставини, наприклад: *Василь, занурившись у свої думки, стояв біля вікна* (ФСУМ, 2003, т. 1, с. 271).

За Є. Конопленко, прислівникові фразеологізми характеризуються спільним категорійним значенням – прислівниковою семантикою ознаки, тобто якісної характеристики дії; в морфологічному плані – незмінністю форми; щодо синтаксичного функціонування – роллю обставини у реченні. Синтаксична функція адвербіальних ФО різної структури здебільшого визначається їх цілісною семантикою і лише в деяких випадках – ще й значенням граматичного стрижневого компонента – прислівника. Виступаючи в ролі обставин, ФО виражають насамперед ознаки присудка, вказують на характер здійснення дії, процесу, цілеспрямованість дії, її причину, час і взагалі умови, за яких відбувається дія [33, с. 41].

Дієслівні ФО – фраземи з узагальненою семантикою процесуальної ознаки, об'єктивованою в дієслівних граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, часу. У реченні дієслівні фраземи виконують синтаксичну функцію присудка [3, с. 53].

Основні ознаки дієслівних фразеологізмів формуються внаслідок взаємодії різнорівневих мовних факторів: 1) семантичного – фразеологічне значення узагальнено-процесуального або процесуально-атрибутивного характеру; 2) морфологічного – дієслівний компонент у ролі граматичного центру фраземи, недостатність його морфологічних парадигм (виду, стану, часу, особи, числа, роду); 3) синтаксичного – спеціалізація синтаксичних функцій дієслівних фразем – функції присудка, обставини. Відсутність хоч однієї з названих ознак позбавляє фразему статусу дієслівної [3, с. 53].

На думку М. Демського, носієм категорійних ознак, як і субстратом для різноманітних форм ФО, є їх компонент – генетичне дієслово, яке, входячи до складу фразеологізму, втрачає своє лексичне значення. Граматичне значення є тим субстратом, на якому виникають категорійні ознаки дієслівної ФО – вид, час, спосіб, стан [21, с. 26].

Вигуків, або інтер'єктивні (за М. Алефіренко), ФО виражають експресивно-вольові реакції мовця: емоції, волевиявлення, побажання, прохання, накази, заборони, клятви, реакції на слова співбесідника чи ситуацію, запевнення в достовірності сказаного, формули соціального етикету та ін.: *Боже мій, бісова душа!, от тобі й раз, сто чортів!, знай наших!, зуб за зуб [око за око], ох (ой) [мені] лихо!, матінко [ж] моя [рідна]!, щоб я світу сонця не бачив!* [Ужченко, с. 134].

На відміну від інших розрядів ФО, фразеологізми цього типу не виконують номінативні функції; основу їх смислової структури становлять немотивовані конотативні семи (*знай наших!, щоб так по правді дихав, дідька лисого, куди ж пак*) [Алефіренко, с. 67].

Отже, у науці вивчення різних класифікацій фразеологічного складу мови сприяє з'ясуванню семантичної природи ФО, їх місця та характерних особливостей функціонування в мовній системі. Класифікувати фразеологізми української мови можна за різними ознаками, тому й класифікацій достатньо багато. Саме різноманітні класифікації й допомагають дослідити фразеологічні одиниці з різних поглядів і повною мірою.

1.3. Фраземотвірна активність слів-компонентів у семантичній структурі фразеологізмів зі значенням «інтелект людини»

Національно-культурний колорит кожного народу відображається крізь призму стійких висловлювань, що репрезентують найрізноманітніші сфери життя й діяльності народу.

Концептуальна картина світу відображає та виражає ментальність народу, висвітлюючи риси самої людини та своєрідність культурного феномену. Здебільшого концептуальна картина світу акумулюється в межах фразеології, де відтворюється національно-специфічна народна культура. Через фразеологію відбувається трансляція етнокультурної інформації – пізнання навколишнього світу людиною. Саме крізь ФО простежується ідентифікація свідомості, самобутність менталітету, цінностей та духовних надбань народу [Дем'яненко, с. 63].

Фразеологічні одиниці – лаконічна форма матеріалізації людського мислення, той код, за яким можна розшифрувати духовний світ людини. І водночас ФО є засобом самовираження цілого народу, його індивідуальним знаком у мозаїці вселюдської культури.

ФО позначають об'єкти матеріального або духовного світу етносу. «Своєрідність фразеологічного значення виявляється у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідних об'єктів позамовної дійсності» [Алефіренко, с. 117].

В. Телія вважає, що «в мові закріплюються і фразеологізуються саме ті образні вислови, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами і т. под. і які при використанні в мовленні відтворюють характерний для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти менталітет» [Телія, с. 233].

Мова слугує не лише меті спілкування, але й допомагає зберігати досвід етносу, тобто фіксує все те, що називається національно-культурним потенціалом народу – носія мови. Фразеологізми як мовні знаки, «вплітаючись» у концептуальну систему відображення світу, репрезентують дійсність згідно з національно-культурними традиціями і здатністю відтворювати світ певним чином.

За твердженням Н. Бойко, «марковані лексичні і фразеологічні експресиви орієнтовані не на номінацію типових фрагментів національної

картини світу, а на те, щоб виділити окремі денотати серед низки подібних, передати їхні особливості на тлі однотипних» [Бойко, с. 41].

Антропоцентричні фразеологізми пов'язані зі сприйняттям світу, його пізнанням і зміною, що породжують асоціації з життям, почуттями, фізичними та інтелектуальними здібностями людини.

Більшість аналізованих фразеологізмів, що позначають інтелектуальні властивості людини, – образно-емотивні, тобто велику роль у їхньому значенні відіграє образна основа. Саме через аналіз фраземотвірних компонентів можна виявити символи та еталони розумових здібностей людини та простежити їхній зв'язок із культурно-національними символами й еталонами [Кушнір, с. 203].

Інтелект ми тлумачимо як розумові здібності, що включають здатність людини до пізнання, вирішення різних життєвих, повсякденних, навчальних, професійних завдань та залежать від природного й соціального факторів [Угринюк, с. 3].

Структура ФО складна, оскільки характеризується нарізнооформленістю та багатокомпонентністю складу.

Посилений розвиток стану сучасної фразеологічної науки заохочує дослідників до переосмислення та перегляду змісту поняття стрижневого компонента, що є панівним смисловим центром або тематичним індикатором ФО із характерними оцінками його змістових і формальних відмінностей [Крижко, с. 120].

Як зазначає Р. Зорівчак, компонентами фразеологізму виступають одиниці першорядної вагомості, що створюють загальне фразеологічне значення. За допомогою їхньої сукупності створюється образ, що трансформується в ФО. Їх єдність обумовлюється поєднанням форми й суті. Властивістю одиниць фразеологічного рівня є невідповідність між загальним значенням ФО та значенням його компонентів [Зорівчак, с. 23].

Проблемне питання стрижневого компонента вбачає Б. Лабінська і наголошує, що значення ФО не виникає в результаті простого поєднання

значень її компонентів, хоча між семантикою фразеологізму та його складовими залишаються певні зв'язки, вивчення яких допомагає виявити джерела та шляхи утворення ФО. Переосмислення словосполучення у фразеологізм – це не просто десемантизація слів, що становлять словосполучу, в утворенні з того чи іншого словосполучення особливої одиниці мови з її особливими властивостями. Компоненти ФО на відміну від слів у словосполученні – це складові її частини, і між ними відсутні ті смислові формальні відношення і зв'язки, які є між словами у звичайних словосполученнях [Лабінська, с. 203 – 204].

Неоднотайність поглядів на семантичну значущість компонента фразеологізмів свого часу представив у своїй праці В. Жуков [Жуков, с. 310]. Аналізуючи та синтезуючи наукові дефініції щодо поняття компонента ФО, учений висунув власний погляд на його семантичну сутність.

Компонент фразеологізму, на думку В. Жукова, – це складова частина фразеологізму, що являє собою семантично трансформоване слово; це не просто формальний додаток фразеологізму, а така одиниця, що виконує певні семантичні функції [Жуков, с. 145].

Дослідник виділяє чотири підходи до розуміння фразеологічного компонента (ФК):

- 1) ФК відзначається асемантичністю і наближається цим до одиниць фонетико-фонологічного рівня (О. Молотков);
- 2) ФК функціонує за законами поєднання слів у словосполучення (М. Копиленко, З. Попова);
- 3) ФК набувають особливих, несистемних значень, не властивих словам (А. Мелерович);
- 4) у ФК зберігаються певною мірою ті чи ті ознаки слів, що зумовлене нерівномірними процесами деактуалізації [Жуков, с. 128].

Саме останній погляд і підтримується відомим зарубіжним фразеологом. Видається обґрунтованою думка В. Жукова про семантичну редукцію слова, під якою лінгвіст розуміє процес нерівномірної

деактуалізації слова, зумовленої різною абстрагованою здатністю елементів його змістової структури [Жуков, с. 130]. При цьому цей процес визначає компонентний склад фразеологізмів, які різні за семантичною маркованістю. Отже, нерівномірність фразеологізації, різний ступінь деактуалізації компонентів дають підстави твердити, що певні компоненти у складі фразеологізму є домінуючими, виявляються смисловим центром [Жуков, с. 12].

Услід за В. Жуковим, такий семантичний центр виділяє Л. Скрипник, зазначаючи, що у зв'язку з тим, що компоненти ФО у мовному потоці активно взаємодіють з іншими словами, визначення їх обов'язкового лексичного складу, тобто межі ФО, ускладнюються. Фразеологізми здебільшого входять у ширші контексти саме у своєму, закріпленому традицією вживання, компонентному складі, переважно компактним суцільним масивом, але деякі з них відрізняються проникливістю структури: компоненти їх можуть відокремлюватися вставкою окремих слів, навіть речень [Скрипник, с. 368].

Питання про визнання або невизнання компонента ФО – сьогодні вже так активно не обговорюється, як це було в 70-ті – 80-ті роки ХХ ст. В усіх наукових розвідках цього періоду з різних аспектів обстоюється вплив конкретного компонента на семантичну структуру фразеологізму і дискутується проблема термінологічного й змістового його потенціалу.

Зокрема, класики фразеології О. Ахманова, В. Телія, М. Алефіренко та ін. вважають, що компоненти ФО втрачають основні властивості слова, тоді як інші дослідники (В. Жуков, В. Мокієнко, Л. Скрипник) мають дещо відмінну позицію, згідно з якою компоненти фразеологізми є словами і зберігають їхні основні ознаки [Каракуця, с. 12].

Висуваються припущення лексемного характеру компонента фразеологізмів, зокрема доводиться, що компонент випробовує вплив лексичної і граматичної системи і не втрачає зв'язок ні зі своїм словотвірним рядом, ні з системою форм словозміни, має оцінне забарвлення, що залежить

від лексичного значення інших компонентів фразеологізму, а також впливає на формування цілісного значення фразеологізму.

Утім, ми вважаємо, що принципові розбіжності між словом і компонентом щодо їхнього змісту все ж існують, але окремі словесні якості, хоча б форма, певною мірою зберігаються в компоненті. Таке твердження свідчить на користь того, що стрижневий компонент фразеологізму через деактуалізацію своїх основних ознак слова виконує основну роль в утворенні фразеологічного значення, у зв'язку з чим претендує на семантичну самостійність у вторинній номінації [Крижко, с. 120].

Загалом «будь-яке переосмислення традиційної категорійної семантики, синтаксичних зв'язків, прагматичної спрямованості мовної одиниці та її знакова транспозиція виступають показниками функціональної переорієнтації – процесу, тісно пов'язаного з людиною як мислячим суб'єктом, який пізнає світ (оскільки це явище являє собою нову номінацію), процесу, що виникає в ході комунікації в результаті актуалізації функцій-потенцій мовних одиниць» [Левицький, с. 75].

За досліджуваним матеріалом, найбільш частотними опорними компонентами ФО на позначення інтелектуальних властивостей людини виступають компоненти-соматизми *голова, кебета, розум (ум)*; метафоризовані конститuentи *кленка, макітра, казанок*; явища природи, зокрема назви атмосферних явищ, небесних світил, частин місцевості, особливо часто в цій функції виступає іменник *вітер*; рослинний світ: іменник *дуб*; слова, що позначають абстрактні поняття, іменник *думка* тощо [Скрипник, с. 386].

Споконвіку в усіх слов'янських мовах *голова* (кебета) сприймалася як частина людського тіла, без якого життя людини неможливе, вона вважалася розумовим центром людини на відміну від серця, яке закріпилося в мові як чуттєвий, емоційний центр людського життя [Дудик, с. 38]

У сучасній українській мові лексема *голова* багатозначна. В 11-томному Словнику української мови (СУМ) подаються наступні значення

цього слова: 1) частина тіла людини чи тварини; 2) одиниця лічби худоби (*тисяча голів*); 3) велика квітка чи плід на кінці стебла рослини (*голова соняшника*); 4) мозок як орган мислення (*роїлися думки в голові*); 5) керівник установи, об'єднання, товариства, організації (*голова студради*); 6) щось головне, основне в чому-небудь (*хліб – усьому голова*); 7) розум, свідомість (*розумна голова*); 8) передня частина групи, загону (*голова колони*); 9) авторитетна особа; головний у чому-небудь (*не жінка в хаті голова, а чоловік*) [СУМ, т. 2, с. 109 – 111].

Лексема *голова*, уживаючись спочатку в прямому значенні, поступово розширює свою семантику, стає центром для створення цілої серії фразеологізмів різної структури, що також засвідчує розгалуженість її лексичних значень і стилістичних функцій, бо там, де з'являється кожне нове лексичне значення полісемічного слова, виникає й нова, додаткова його стилістична функція [Дудик, с. 156].

Пояснити високу питому вагу соматичних компонентів у фразеологічній системі мови, тим більше їх фраземотвірну продуктивність, можливо з погляду екстралінгвальних (позамовних) і суто мовних (лінгвістичних) чинників [Бойко, Давиденко, с. 237].

Лінгвальні чинники: сприяють високій фраземотвірній активності компонента:

- 1) лексема *голова* праслов'янського походження, існувала ще на спільнослов'янському мовному ґрунті;
- 2) належність до споконвічної лексики;
- 3) доступність, простота складу;
- 4) непохідна основа – слово має корінь і закінчення;
- 5) частотність уживання;
- 6) розгалуженість семантичної структури [Бойко, с. 237].

Екстралінгвальні фактори: в житті людини велику роль відіграють органи відчуттів, через які відбувається процес пізнання навколишнього світу, і органи, за допомогою яких здійснюються найрізноманітніші дії і

процеси. Орієнтацію у просторі, оцінку оточення людина здавна співвідносила з частинами свого тіла [Скрипник, с. 386]. Голова як розумовий центр у свідомості носіїв мови відповідає повною мірою за інтелектуальний стан людини, а інтелект – це глобальна здатність діяти розумно, раціонально мислити і добре справлятися з життєвими обставинами (Д. Векслер) [Бойко, с. 238].

За досліджуваним матеріалом, у ряді фразеологізмів компонент *голова* має як позитивні, так і негативні конотації, наприклад:

Голова варить – хто-небудь чітко, розумно міркує; хто-небудь розумний, кмітливий, наприклад: *Певно, спросоння в мене голова не дуже варила, бо я майже нічого не міг збагнути* (т. 1, с. 181).

Голова є – хто-небудь нормально мислить, наприклад: *Каєшся тепер, плачеш. А раніше що думала, а раніше голова була?* (т. 1, с. 181).

Голова на плечах (на в'язах) – хто-небудь розумний, тямущий, кмітливий, наприклад: ... у іншого й ніби *голова на плечах*, а придивився гарненько... *Побачиш порожнє місце* (т. 1, с. 182).

Золота голова – здібна, обдарована людина, наприклад: *Брянський – ветеран полку... Золота голова! Коли кінчимо війну, я його обов'язково направлю в Академію. Його місце там* (т. 1, с. 183).

Розумна (твереза і т. ін.) голова – розсудлива, кмітлива, тямуща людина, наприклад: ... *Дуже він мені подобався, бо був добрий сусід і розумна голова* (т. 1, с. 183).

Дурна голова – 1. Нерозумна, некмітлива, нетямуща людина; 2. Розумова обмеженість, тупість, некмітливність, непередбачливість і т. ін., наприклад: *Їй любо, відрадно було, що син покоровся, що він побачив, якого лиха наробив собі через свою дурну голову* (т. 1, с. 183).

Порожня (пуста і т. ін.) голова – нерозумна, нетямуща людина, наприклад: *Пуста голова – баранові рідня* (т. 1, с. 183).

Дубова голова – розумово обмежена, тупа людина, наприклад: *Ну, та й дубова ж у тебе голова, моє серденько* (т. 1, с. 183).

Нерозумна (ялова) голова – некмїтлива, нетямуща людина, наприклад:
– *І що ви робите, що ви чините, голови нерозумні!* (т. 1, с. 183).

Голова розвалюється (розривається, розлітається, тріщить і т. ін.) – хто-небудь перебуває у стані розумового напруження від турбот, галасу, наприклад: *Голова тріщала від нових понять про світ і людей* (т. 1, с. 183).

Близькою до лексеми-соматизму *голова* у семантичному просторі є група лексем, які характеризують внутрішні процеси – *розум, ум, мозок, пам'ять, мислення*. Пояснення цьому є те, що в картині світу будь-якої мови людина розуміється як нероздільна сутність тілесного та духовного начал. Не можна не погодитися з Е. Урисон, яка розглядає розум (а також інтелект і здоровий глузд) не лише як позначення здатності думати й розуміти, а й як позначення органу мислення [Урисон, с. 224], тобто такого, що має фізичні властивості.

За походженням слово *розум* має давньоруське коріння «ум» (*розум, думка, розуміння*) і загальнослов'янське – «іть», а також утворено від індоєвропейського кореня «au» – зі значенням «сприймати органами чуттів, розуміти», спорідненими до нього є укр. і білор. – ум, пол. і чес. – іт, лит. *Aumuo* «розум, інтелект», сх.-лит. [*aumenis*] «пам'ять», *omenis, omena* «свідомість, почуття» [ЕСУМ, т. 6, с. 32].

У тлумачних словниках відповідна лексема представлена як багатозначна, її можна усвідомлювати як показник інтелекту: 1) здатність людини мислити, відображати й пізнавати об'єктивну дійсність; 2) мислення; 3) зміст, значення чого-небудь; 4) про людину з високими розумовими здібностями [ВТССУМ, с. 1268]; 5) свідомість; 6) переконання, настрої та інтереси суспільства [БТС, с. 1385].

Спроможність індивіда думати й розуміти розглядається у вченнях про загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, розум стає однією з основних категорій античної філософії, використовується на позначення всіх існуючих актів свідомості, у давньогрецькій мові йому відповідає «нус» (ум, смисл), тобто «думка, інтелект, космічний розум, що

споглядає сам себе”, а латинським еквівалентом є “інтелект”, який виступає характеристикою розуму. За психологічним змістом інтелект (англ. intelligence; від лат. intellectus – розуміння, осмислення) можна визначити як систему усіх пізнавальних здібностей індивіда (відчуття, сприйняття, пам’ять, представлення, мислення, уява). Виділена якість процесу мислення, розглянута як розумова здатність суб’єкта до узагальнення рис поведінки, відображається в мові як продукт діяльності [Дюська, с. 121].

Багатовекторність оцінки інтелектуальної ознаки людини репрезентована у фразеологізмах, що вказують на міру і ступінь розвитку розумових здібностей людини. Інтегральна сема мовних одиниць – “рівень інтелекту” – підкреслює наявність глузду як закладеної від народження риси особистості [Дюська, с. 121].

Стійкі словосполучення класифікують за критерієм міри вираження розумових здібностей у діапазоні від максимального до мінімального прояву, межуючи з їх абсолютною відсутністю. Полярні позиції займають фразеологізми з семантичними компонентами позитивної (меліоративної) та негативної (пейоративної) оцінок, що виступають соціально-детермінованими складовими. Нейтральна характеристика виражена у стійких поєднаннях слів, які вказують на наявність розуму як обов’язкової ознаки, що відрізняє людину від інших живих істот. Усталену в суспільстві норму вербалізують такі фразеологізми, як: *з розумом, мати свій розум, при своєму розумі*.

Репрезентація ментальної ознаки у мові дає можливість виділити певні якості розуму (швидкість реакції та розсудливість), домінування яких впливає на поведінку індивіда. Фраземи на позначення стрімкості реагування нервової системи на певні явища та події засвідчують здатність людини у максимальному темпі, за короткий проміжок часу адаптуватися до змін, швидко обдумати та обрати правильний варіант: *бистрий на розум, розкинути розумом*.

Розсудлива людина відрізняється обґрунтованим міркуванням у момент вирішення поставленої проблеми, уповільненим темпом висунення ідей, формулювання висновків: *здоровий розум, тверезого розуму, мати розум, розумна голова, держати розум в голові*. Прикметники, використані на позначення якості розуму, реалізують у складі фразеологізмів вторинну семантику та спільну значеннєву ознаку “розумний”: “здоровий” – перен. правильний, розумний [ВТССУМ, с. 455], “тверезий” – перен. який має здоровий глузд, розсудливий [ВТССУМ, с. 1434].

Мати розум [у голові] – бути розумним, кмітливим, розсудливим, наприклад: *Коли ти маєш Перли, То й розум май І перед Свинями не розсилай* (т. 1, с. 474).

Великого розуму – дуже розумний, наприклад: – *Хоч моя зустріч з Дмитром Івановичем [Яворницьким] була дуже давня, але про таких людей забути не можна. Це була людина великого розуму* (т. 1, с. 460).

Тверезого розуму – розсудливий, поміркований, здатний правильно мислити, критично оцінювати, наприклад: *Як людина тверезого розуму, він припустив, звичайно, можливість всяких ускладнень та несподіванок* (т. 1, с. 460).

Курячий розум – хто-небудь розумово обмежений, наприклад: *Наука говорить: у здоровому тілі – здоровий дух. А я чув інакше: сила воляча, а розум курячий* (т. 2, с. 759).

Короткий розум – нездатність, неспроможність логічно, тверезо мислити, наприклад: *Ні, враже, ти нарвався не на того! Тоді – коротким розумом своїм ти не збагнув ще сили молодого, нового ладу* (т. 2, с. 759).

Семантичний апарат дорослої людини не є вільним від передачі значення через посилання до об’єктів дійсності, які розглядаються з погляду їх властивостей [Арутюнова, с. 64]. На даний час аксіомою є положення про метафоричність людського мислення і, як наслідок, картини світу людини, елементи якої відображені в одиницях мови. Механізми осмислення світу, що базуються на метафорі, є спільними для представників одного мовного

колективу, і саме завдяки їй відрізняються від таких самих механізмів інших мовних груп. Одне і те саме поняття у різних мовах передається різними метафорами [Бондар, с. 300].

Метафора допомагає людині пояснити, «зрозуміти» діяльність мозку, оцінити її з позицій буденної свідомості завдяки уподібненню з повсякденними предметами [Клименко, с. 12]. Так, в українській мові про недолугу, несповна розуму людину кажуть: *бракує клепки; клепку з голови загубив; повискакували клепки; клепки розсохлись; бракує третьої клепки в голові; без сьомої клепки; десятої клепки не вистачає* і т. д. Опорним елементом у цих ідіомах є лексема «клепка» [Бондар, с. 300].

Без третьої (сьомої і т. ін.) клепки (клепок) [у голові (у тім'ї)] – хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний, наприклад: *Він став якийсь, мов без сьомої клепки у тім'ї, змарнів геть і згорбився гаком* (т. 1, с. 381).

Позбутися клепки – втратити розсудливість, стати нерозумним, дурним, наприклад: *Щось тільки скажеш чи зробиш не так, зараз і соромлять: «Такий великий, а що витворяє. Чи ти сорому і клепки заодно позбувся?»* (т. 2, с. 662).

Розсохлися клепки – хтось поводить себе нерозумно, виглядає розумово обмеженим, наприклад: *У Ярини дійсно трошки клепки розсохлись. Обруч треба зробити, і воно зразу пройде* (т. 1, с. 381).

У невеликій частині фразеологізмів на позначення розумової діяльності людини голову порівнюють з деякими предметами побуту, переважно округлої форми. Така метафора зближує іменник *голова* (вмістилище розуму) зі словами *макітра* та *казанок* [Клименко, с. 12].

Макітра розуму, добра макітра розуму – хто-небудь дуже розумний, розсудливий, кмітливий і т. ін., наприклад: – *Ловко зметикував [бригадир], – казали колгоспники, – от тобі й дурне сало, а в нього макітра розуму!* (т. 1, с. 461).

Ці іменники разом із дієсловами конкретної фізичної дії допомагають краще «уявити» діяльність мозку. На цій основі зближено значення фразеологізмів *макітра / казанок варить* [т. 1, с. 361], у яких дієслово *варити* стає неперехідним і метафорично асоціюється зі значенням процесуальних дієслів *думати, розмірковувати* з позитивними компонентами *мислити розумно, чітко*, наприклад: – *Казанок твоїй варить, інших критикувати вже вмієш, а ось як ти сам житимеш?* (т. 1, с. 361).

Похідні від іменника *макітра* дієслова *макітритися, замакітритися* характеризують мозок у стані, за якого людина втрачає рівновагу і все навколо неї ніби хитається, перебуває в коловому русі. Вони потрапляють в один синонімічний ряд із фразеологізмами *голова крутиться, морочиться, паморочиться, іде обертом*, у яких підкреслено рух по колу, що вказує на втрату людиною здатності розумно міркувати, тверезо ставитися до навколишнього, правильно оцінювати дійсність [Клименко, с. 12], наприклад: *Молодий ти ще, битий ніколи не був, тому й голова тобі від слави йде обертом* (т. 1, с. 182).

Компоненти ФО на позначення явищ природи, зокрема атмосферних явищ, є тотожними за уявленням і значеннями на позначення інтелектуальних здібностей людини. Фразеологізм *провітрити голову (мозок)* характеризує стан перепочинку від розумового перенапруження, перевтоми. Інші фразеологізми з образом вітру окреслюють людину несерйозну, легковажну.

Вітер у голові [*грає, віє, свище, посвистує* і т. ін.] – хто-небудь легковажний, несерйозний, наприклад: *Так що же це він? Хизувався, як хлоп 'як? а чи ще вітер у голові грає, і він просто вигадує?* (т.1, с. 131).

Фразеологізми з рослинними компонентами тяжіють оцінити якості людини за допомогою порівняння її з об'єктами рослинного світу, що мають негативні або позитивні властивості. Сам факт позначення людини через її порівняння з рослиною створює образну номінацію, що супроводжується позитивною або негативною конотацією. І переносно-образне значення

парадигми *рослина – людина* виявляється невід’ємним елементом національної картини світу, що сформувався впродовж століть [Філь, с. 118].

Оцінка розумових здібностей людини через призму відношень *рослина – людина* реалізується двома шляхами: або людина, апріорі абстрагуючись від думки про те, що рослини за своєю природою не можуть мислити, ототожнює їх із самою собою, наділяючи їх розумовими здібностями для того, щоб підкреслити свій високий інтелектуальний рівень; або людина, розуміючи свою інтелектуальну перевагу над рослинним світом, вдається до порівняння себе з ним, транскодуючи свій недостатній інтелектуальний розвиток [Філь, с. 119].

Інтелектуальні здібності людини принижуються до рівня рослинного світу, якому не властива мозкова діяльність. Так, характеризуючи нерозумну, повільно мислячу людину, українці вдаються до порівняння людських здібностей із дубом: *дуб неотесаний; дубова голова; дуб дубом*, наприклад: *Ну, та й дубова ж у тебе голова, моє серденько* (ФСУМ, т. 1, с. 183).

А позитивна оцінка розумових здібностей людини в українській етносвідомості реалізується у стійкому виразі *не з дуба впасти* – бути досить досвідченим, розумним або обізнаним у чомусь [ФСУМ, т. 1, с. 147].

Особливо продуктивною є так звана «капустяна» метафора, за допомогою якої вербалізуються негативні інтелектуальні здібності людини. Фразеологізми: *капустяна голова, замість мозку росте капуста, капустяний качан на м’язах* характеризують некмітливу, нерозторопну, неуважну людину, наприклад: *Хотів би [Йосько]... ремесла вчитися. – Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хтось прийме* (ФСУМ, т. 1, с. 183).

Отже, у створенні цілісного фразеологічного значення, яке становить ознаку ФО, семантично опорні компоненти відіграють важливу роль, часто зберігаючи при цьому своє лексичне значення. Найвищу фраземотвірну активність в українських фразеологізмах, що вербалізують інтелектуальні здібності людини, виявляє компонент-соматизм *голова*, метафоризовані компоненти *макітра, баняк, кебета, клепка, казанок* – найменшу, однак вони

зберігають ознаки слівності, стають основою формування семантичної структури ФО.

Іменник *голова* утворює численне поле ФО у сучасній українській мові. Вони належать переважно до фразеологічних словосполучень і невеликої кількості сполучень, що характеризують зазвичай інтелектуальні здібності людини.

РОЗДІЛ 2. ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ЯК ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУ ЛЮДИНИ

2.1. Фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальних здібностей людини

Інтелектуальні здібності як чинні фактори розвитку людини, відіграють провідну роль у визначенні її місця в соціальному середовищі, еволюції технічної науки при створенні матеріальної культури і духовних надбань, та суспільному прогресі загалом.

Інтелектуальні здібності формуються під час *процесу* розумової діяльності, яка становить собою цілеспрямований *метод* опрацювання інформації, до складу якого входить розумова переробка і класифікація досвіду особистості, відповідних знань, наявних навичок, певних умінь, нових установок, інших ціннісних розумових орієнтацій, а також їх обґрунтування. Все це націлене на удосконалення пізнавальної поведінкової програми особистості і розвитку її інтелекту, нормалізує й активізує розумові здібності з метою вирішення перспективних задач. Логічні операції мислення, так як: аналіз, синтез, узагальнення, абстракція, конкретизація, потрібні для процесу розумового опрацювання інформації. [Облицова, с. 387].

Н. Завгородня стверджує, що інтелектуальні здібності виявляють здатність продуктивно здійснювати інтелектуальну роботу, яка потребує довгочасної пізнавальної напруги. Це вимагає інтенсивної уваги до об'єктів аналізу і синтезу, спостереження, узагальнення, запам'ятовування тощо. Розвиток інтелектуальних здібностей у контексті системної організації розумової діяльності людини означає здійснення будь-яких видів праці, дотримуючись умов, що забезпечують максимальну її продуктивність при найменшій витраті енергії [Завгородня, с. 9].

В. Доротюк зазначає, що інтелектуальні здібності є тими глобальними психічними утвореннями, якими визначаються адаптаційні можливості

людини та інтелектуальний напрям її діяльності. Так, загальні інтелектуальні здібності, на її думку, виявляються у можливості людини швидко засвоювати нові знання та ефективно використовувати їх у своїй практичній діяльності. Досягнення людини визначаються системою одержаних знань, що в кінцевому результаті засвідчує високий рівень професійної діяльності [Доротюк, с. 8].

Здібності – це індивідуально-психологічні властивості людини, які націлені на отримання успіхів у діяльності та спілкуванні, доступність в оволодінні знаннями, вміннями, навичками. Здібності не зводяться до знань, умінь і навичок, якими послуговується людина, проте вони забезпечують їх швидке набуття, фіксацію й ефективне практичне застосування. Успішність у діяльності користується системою різних видів здібностей, що здатні взаємокомпенсуватися [Сисоєва, с. 81].

Б. Теплов подає три ознаки «здібностей»: по-перше, здібності – це особисто-психологічні ознаки людини, що відрізняють її від інших; по-друге, це не взагалі загальні здібності, а лише ті, що приводять до успіху в певній діяльності; по-третє, поняття «здібності» – це не лише ті знання, уміння та навички, що вироблені в людини, але й її здатність швидко та успішно набувати такі уміння і навички [Теплов, с. 10].

Вітчизняні науковці поділяють здібності людини на такі групи:

- загальні здібності (здатність до виявлення закономірностей, загальний рівень інтелекту);
- модально-загальні здібності (вербальний інтелект, неметричний інтелект, що дозволяє здійснювати обчислення, просторовий інтелект, техніко-практичний інтелект);
- спеціальні здібності (обумовлюють легкість та успішність оволодіння спеціальними видами діяльності: музичні здібності, технічні здібності, артистичні, педагогічні тощо);
- часткові здібності (рівень розвитку психічних пізнавальних функцій: пам'яті, уваги, сприйняття, мислення, уяви) [Кутішенко, с. 55].

Термін «інтелект» уживається як синонім до слова «розум». Разом із тим, неправомірно зводити інтелект тільки до мислення. Як ми вже розглядали, мислительні здібності складають основу інтелекту, але невід'ємними елементами інтелекту є також увага (аттенційні), пам'ять (мнемічні), уява (імажинативні) та інші види розумових здібностей [Макланов, с. 48].

Інтелект, за тлумаченням психологічного словника (за ред. М. Холодної), є відносно стійкою структурою розумових здібностей індивіда [Холодна, с. 124].

Інтелект кожної окремої людини є індивідуальною системою його розумових здібностей і виражається в діяльності, точніше, в уміннях, які відображаються в діяльності. За діяльністю, а за певних умов за її наслідками можна судити про інтелектуальні здібності та протікання розумових процесів у людини. Однак рівень окремих здібностей особистості ще не засвідчує рівень її інтелектуального розвитку в цілому [Облицова, с. 387].

Сучасні західні фахівці визначають його як здатність до логічного мислення, планування, розв'язання проблем, абстрактного мислення, сприйняття складних ідей, швидкого навчання та навчання на основі досвіду.

Існує три форми інтелектуальної поведінки:

- вербальний інтелект, який включає запас слів, ерудицію, вміння розуміти прочитане;
- здатність вирішувати проблеми;
- невербальний або практичний інтелект, складовою частиною якого є вміння адаптуватися до навколишнього середовища, тобто здатність адекватно сприймати та розуміти навколишні події, адекватно оцінювати свої можливості, раціонально діяти в новій обстановці [Богданова, с. 105].

За визначенням Л. Божовича, інтелект – це глобальна здатність діяти розумно, раціонально мислити і добре справлятися з життєвими обставинами [Божович, с. 134].

Під здоровим глуздом мають на увазі процес адекватного відображення реальної дійсності, який базується на аналізі реальних мотивів поведінки навколишніх людей, а також використання раціонального способу мислення. Здоровий глузд допомагає людині уникати логічних помилок в оцінці та інтерпретації зовнішніх ситуацій та відповідно до цього вибирати найбільш адекватний спосіб взаємодії з навколишніми [Воронін, с. 114].

Свідомістю в даному значенні позначається процес пізнання реальності і спосіб діяльності, який базується на використанні формалізованих знань, трактування мотивів діяльності учасників комунікації.

Розум – це вища форма організації інтелекту, при якій мислительний процес сприяє формуванню теоретичних знань і творчого перетворення дійсності. Тобто, мислити розумно – означає мислити максимально логічно, проявляти раціональність, відмежовуватися від будь-яких проявів спонтанності, довільності, фантазії, інтуїтивних передбачень [Божович, с. 135].

Як зазначає М. Алефіренко, «за відношенням до позначуваної дійсності слова і фраземи розподіляються за певними тематичними полями, що утворюються сукупністю номінативних знаків, які є найменуваннями реалій певної денотативної сфери» [Алефіренко, с. 160].

Визначаючи екстралінгвальну сутність тематичних полів, різні дослідники неоднозначно інтерпретують семантичні відношення між їхніми конституентами. Так, Ф. Філін стверджує, що між ними існують «нейтральні», або «нульові», семантичні зв'язки [Філін, с. 136], інші вчені дотримуються протилежних поглядів. Дискусійність у цьому питанні виникає, як нам уявляється, внаслідок різного розуміння статусу денотативних сем, їх відношення до семантичної структури мовних одиниць. На нашу думку, денотативні семи як смислові елементи відображених у

свідомості об'єктів номінації – компоненти семантичної структури і слів, і ФО. Тому спільність таких денотативних сем у різних конститuentів тематичного поля свідчить про наявність між ними певних семантичних зв'язків [Алефіренко, с. 161].

У межах тематичних полів фразем можна виділити фразеосемантичні групи (ФСГ) – семантичні парадигми фразем, які виражають споріднені поняття. В основі таких фраземних угруповань лежать синонімічні, антонімічні і полісемантичні зв'язки.

Здебільшого ФСГ – це складові частини інтелектуально-емоційного й атрибутивно-модального тематичного поля. Фраземи інтелектуально-емоційного тематичного поля виражають різноманітні аспекти пізнавальної діяльності людини, за якими виділяються ФСГ з різними узагальненими значеннями [Алефіренко, с. 161].

При семантичному аналізі ми опираємося на положення семасіології про те, що фразеологічне значення, як і лексичне – складне утворення, яке складається з ієрархічно організованих та впорядкованих семантичних компонентів або сем [Дапчева, с.172]. Інтегральною семою досліджуваних ФО є сема «інтелектуальна здатність». Ступінь розумових здатностей коливається в дуже широкому діапазоні – від максимального до мінімального, межуючи з цілковитою відсутністю розумових здібностей. Фразеологізми концентруються на двох протилежних полюсах, позначаючи або максимальні, або мінімальні розумові здібності. Завдяки своїй образно-метафоричній природі, фразеологічна одиниця може одночасно представляти кілька концептуальних утворень.

Розумове благополуччя відчувається як повноцінність, тобто відповідність до норми. Найвищий прояв розуму вбачається як довершеність, якийсь ідеальний стан. Розумова діяльність спрямована на вироблення нових та відтворення вже відомих ідеальних об'єктів. Крім того, людина може впливати на інтелект іншої людини, орієнтуючи її на діяльність такого роду. Розумове благополуччя відрізняються нестабільністю і може бути порушене.

Послаблення розумових здібностей, як правило, має причину [Леонтьєва, с. 74].

ФО дають оцінку інтелектуальним здібностям людини у двох напрямках:

- позначають міру розумових здібностей людини;
- вказують на здатність людини мислити, розмірковувати раціонально, адекватно оцінювати дійсність.

Ступінь розумових здібностей людини, що відображається у фразеологізмах, коливається у дуже широких рамках: від максимальної до мінімальної, що межує з повною відсутністю інтелектуальних здібностей. При цьому ФО концентруються на двох протилежних полюсах, що позначають або максимальні, або мінімальні інтелектуальні здібності людини. Так утворюються синонімічно-антонімічні ряди, що являють собою кінцеве семантичне об'єднання фразеологізмів.

Фразеологічне поле, що позначає інтелектуальні здібності людини, слід розглянути схематично в опозиції негативних та позитивних конотацій або протиставлення високого і низького інтелектуального рівня людини або «дурість» – «розум» (крізь аспект зіставлень).

Найбільш наповненою, за досліджуваним матеріалом, виявилася фразеосемантична група «Негативні інтелектуальні здібності людини», центральним концептом якої являється лексема «дурість», тобто розумова обмеженість, нездатність логічно (швидко, правильно, раціонально) мислити (осмислювати, аналізувати) тощо. яку можна схематично представити такими мікрогрупами:

1. Розумово обмежена, тупа людина – *бідний (небагатий) на розум; хоч об дорогу вдар, мішком з-за рогу вдарили, наче мішком з-за рогу намаханий; не всі дома; глузд за розум повертає; жуки в голові; на розум кволий; мідний лоб (у кого); пустий лоб; мов той дурний Мартин, що мила об'ївся; мати порожню макітру; не мати гаразду в голові; не мати однієї (третьої, дев'ятої і т. ін) клепки в голові; курячий мозок; курячий (короткий) розум; не*

при своєму розумі (умі); нема (немає, бракує, не стало) кебети; несповна розуму; лобом неширокий; як (мов, наче, ніби) блекоти об'ївся; пеньок (пень) з очима; у голові перекинулось; не повно розуму (ума) у кого; позбутися клепки; не робить у черепку; як сак (дурний); ні (ані) до сака, ні (ані) до бовта; дурне сало без хліба; аж світиться (дурний); сидіти на хуторах; хоч кіл на голові теши; туман вісімнадцятий; татя з полив'яним носом; умом убогий; зірок з неба не хапає; дурний піп хрестив; без царя в голові; ні цоб ні цабе; заскочили шарики за ролики; шкандибає на голову.

*Набитий (битий, непоправний, безнадійний, заплішений) дурень – дуже обмежена, тупа, недалека людина. Наприклад: 1. Конторника нема, а той, що сидить у конторі, – **дурень набитий** (ФСУМ, т. 1, с. 273); 2. Його [діда] в камері спочатку взивали божевільним, **непоправним дурнем**, а він тільки мовчки посопував (ФСУМ, т. 1, с. 273); 3. Найбільший сором – **стояти за грубою**. Туди ставлять тільки **безнадійних дурнів** (ФСУМ, т. 1, с. 273).*

*Без [третьої (сьомої / т. ін.) клепки (клепок) у голові (у тім'ї)] – хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний. Наприклад: 1. Він став якийсь, мов **без сьомої клепки у тім'ї**, змарнів геть і згорбився гаком (ФСУМ, т. 1, с. 381); 2. Хто б подумав: Гриня і в академію! – кинула одна з конторниць, а чабан Бунтій мовив неголосно: – Нема таких академій, щоб набирали **без клепок**, а випускали з усіма клепами (ФСУМ, т. 1, с. 381).*

*Не при [своєму (при своїм)] розумі (умі) – хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати ситуацію. Наприклад: 1. А що поробляєш, чоловіче? – повторив. І знову мовчання. «А, та це дурний Тодосик, – догадався дід. – Від народження **не при своєму розумі**. Ох і горе! (ФСУМ, т. 2, с. 760); 2. У Калиниччиній руці затремтіла книжка. – **ти не при своєму розумі, Петре**. Раз божися, що не за податками ходиш (ФСУМ, т. 2, с. 760).*

*Бог розуму не дав: 1. Хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось. Наприклад: **Не дав Бог чоловікові розуму** змалку, не буде й до останку (ФСУМ, т. 1, с. 31). 2. Хто-небудь*

позбавлений хисту, уміння і т. ін., не розуміється на чомусь. Наприклад: – *А це ж і не казка, – спокійно говорить старий, посміхаючись у сиві вуса, – казка для сміху, а правда на втіху, на казки мені **розуму Бог не дав*** (ФСУМ, т. 1, с. 31).

Бог розумом зобидив (обділив) – хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось. Наприклад: 1. – *Вони [яничари] прямують сюди. – От і добре. Одвести заслон до самого верболозу. Якщо їх **Бог розумом зобидив**, вони підуть і далі* (ФСУМ, т. 1, с. 30)

Дубова голова: 1. Розумово обмежена, тупа людина. Наприклад: *То це **дубова голова*** (ФСУМ, т. 1, с. 183). 2. Хто-небудь розумово обмежений, тупий, некмітливий. Наприклад: – *Ну, та й **дубова** ж у тебе **голова**, моє серденько* (ФСУМ, т. 1, с. 183).

Дурна голова – нерозумна, некмітлива, непередбачлива, нетямуща людина. Наприклад: *Їй любо, відрадно було, що він побачив, якого лиха наробив собі через свою **дурну голову!*** (ФСУМ, т. 1, с. 183).

Нерозумна (ялова) голова – некмітлива, нетямуща людина. Наприклад: 1. *Що ж ви робите, і що ви чините, **голови нерозумні!*** (т. 1, с. 183); 2. *Кого ж це ви школярем хочете зробити? Я трохи петраю... Савка ж, синок, в мене, знаєте... тес... Як би сказати – **голова ялова*** (ФСУМ, т. 1, с. 183).

Лобом не широкий – не здатний добре мислити, нерозумний. Наприклад: *В багряниці довгополій Ходив по храміні, ходив Аж поки, **лобом неширокий**, в своїм гаремі одинокий Саул сердега одурів* (ФСУМ, т. 2, с. 549)

Мовний образ людини, сфера її емоційної й раціональної поведінки, її життя, смерть, доля, інтелект відтворені культурою. Концепт як багатомірне й багатовимірне культурно значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості певної мовної спільноти «розсіяний» у змісті лексичних одиниць, корпусі фразеології, пареміологічному фонді, у системі стійких порівнянь, що відбивають образи-еталони. Його можна розглядати в руслі когніції. Когніція включає усвідомлення, оцінку самого себе й навколишнього світу,

побудову особливої картини світу. «Фактори культурологічного порядку» також відносяться до сфери когніції. Семно-компонентний аналіз, як нам здається, добре узгоджується з позицією інтерпретатора інформації, яку доносять нам концепти-компоненти ФО [Ужченко, с. 215].

В аналізованій мікрогрупі виокремлюються концепти «дурний», «тупий», «божевільний». Такі ФО позначають негативні якості людини, серед яких:

- затятість, упертість: *пустий лоб, мідний лоб (мідяне чоло), хоч головою об стіну товчи, [хоч] кіл (кілок, коляку, кола) на голові теши, як на пень з'їхати*, наприклад: 1. *Розламано навпіл напасників **мідні лоби**, застиглим очам вже не видяться слава й паради, одрубано руки, придатні лиш для похвальби, що в двері ломились твої, Сталінграді* (ФСУМ, т. 1, с. 143); 2. *Далеко він може піти, бо у Ватрича вдача така: ..як затнеться, хоч кола на голові теши – не поступиться* (ФСУМ, т. 2, с. 881);
- нерозторопність, обмеженість, безрозсудність: *садова голова, необачна голова, капустяна (куряча) голова, ні цоб ні цабе, мішок (лантух) з половою, лобом неширокий, ні риба ні м'ясо, без царя (без царка) в голові*, наприклад: 1. *Виходить, батько твій без твоєї згоди [видає тебе заміж]? Що він думає, **лантух з половою**, що це йому старий режим?!* (ФСУМ, т. 1, с. 415); 2. *А, що тобі говорити, коли ти сам **мішок з половою**, макітра кучерява* (ФСУМ, т. 1, с. 415); 3. *Пощо на чолі поміщено книжку Ніцше... – сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену «без царя в голові», – сього абсолютно не розуміємо* (ФСУМ, т. 2, с. 939);
- легковажність, безтурботність: *пустий вітер, вітер в голові, зайці в голові*, наприклад: 1. *Сусідська дівчина – це **пустий вітер!*** (ФСУМ, т. 1, с. 132); 2. – [Герасим:] *От і вчений на язики, а дурний. Таки, що не кажи, у нього є **зайці в голові!*** (ФСУМ, т. 1, с. 183);

- балакучість, язикатість: *лепетливий на язик, довгий язик, лихий на язик, різкий (гострий) на язик, легкий на слово, проворний на язик, сорочин хвіст, язик до землі, язик поза вухами, язик розв'язується, язик як лопатень, язик як помело (лопатень, млин), усна (ходяча) газета*, наприклад: 1. *Про політичні події вони дізнались від «ходячої газети» – їхнього сусіди (ФСУМ, т. 1, с. 167); 2. Я їй наказував, щоб нікому анітелень, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик як лопатень, - так усі й довідалися (ФСУМ, т. 2, с. 977);*
- самовпевненість, гордовитість, пихатість, зарозумілість: *гне (дере, задирає і т. ін.) кирпу попід боки; дивиться козирем; дивиться зашморгом; кирпа вгору; мухи в носі грають; на коні (на козі) не під'їдеш; без палиці (без бука) не підступай; і через губу не плюне; очі великі (до чужих справ); твердий (міцний) горішок; і не приступайся (не приступай, не підходь і т. ін.)*, наприклад: 1. *Люблю, щоб хустка на голові козирем дивилась (ФСУМ, т. 1, с. 236); 2. Сит Бассім – то хлоп не швайка! Гордий трохи, та се байка – Грають мухи в носі, бач (ФСУМ, т. 1, с. 515);*
- наївність, довірливість: *ніби вчора на світ народився; піддаватися на вудку; ловитися на вудочку; попадатися на гачок*, наприклад: 1. *Зрозумійте, дівчино! Я ненавиджу смерть, але я ще більше ненавиджу таке життя, яким вони [американці] хочуть мене обдарувати. Якби я налякався їх, якби я дав себе спіймати на вудочку ваших петерсонів... (ФСУМ, т. 2, с. 849); 2. На цю вудочку попався Красін (ФСУМ, т. 1, с. 448);*
- заурядність, пересічність, звичайність: *зірок (зорі) з неба не хапати (не хватати, не знімати, не здійсмати); звізди з неба здійсмати – хто-небудь не відзначається неабиякими здібностями, розумом*, наприклад: 1. *Вона беззастережно заступалася за Копистку: зірок з неба Хома Микитович не хапає, але в колгоспі немає чогось*

такого, щоб бити на сполох, скликати збори (ФСУМ, т. 2, с. 920); 2. – Ну що ж, Шура... Та вона ж нічого дівчина. **Зірок з неба не знімає, це правда.., але й не ледача** (ФСУМ, т. 2, с. 920); 3. Галя була дівчиною з характером, роботящою, старанною, до педантизму акуратною, але в школі **зірок з неба не здіймала** (ФСУМ, т. 2, с. 920).

2. Неосвічена, недосвічена, недалекоглядна людина: як *табака в розі; ходити з темними очима; не бачити світа; перевчитися на один бік; Хома невірний; не бачити далі свого носа; ні бе ні кукуріку; мало квасу випив; губи в молоці; не бачити за деревами лісу; куди круть, туди й верть; з дурного розуму.*

Ходити з темними очима – бути неосвіченим, неписьменним, неграмотним. Наприклад: – *А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима? Та як на мене, то хоч би і всі учились, – тільки за що, діти?* (ФСУМ, т. 2, с. 931).

Не бачити світа – не мати достатнього життєвого досвіду. Наприклад: *Вона [Маруся] тільки що на ноги знялася... Світа ще не бачила* (ФСУМ, т. 1, с. 20).

Ні бе ні кукуріку – не розбиратися, не розумітися в чомусь. Наприклад: *Хто ж не знає, що Мар'ян не тямив ні бе ні кукуріку, а ще заглядає в книгу, ще й шепче щось, мов рак у торбі* (ФСУМ, т. 1, с. 21).

3. Розумово відстала, психічно ненормальна, божевільна людина: *відбігти (відбитися) розуму (глузду); загубити (тратити) розум; зайчики у голові стрибають; немає усіх дома; прибитий (ще) на цвіту; не при своїх; не в своїй сорочці; несповна розуму; кебета догори дригом стала.*

Відбігти (відбитися) розуму (глузду) – стати ненормальним; збожеволіти. Наприклад: *Він був би розцілував, їх [стрільців], але боявся викликати новий переполох. Подумали б що він, старий Матвій Шавала, відбіг (не дай боже) розуму* (ФСУМ, т. 1, с. 115).

З кіндратиком у голові – хто-небудь психічно хворий. Наприклад: *Грамотний чоловік і на глитая шию гне. А може, він тес... з кіндратиком у голові* (ФСУМ, т. 1, с. 375).

Несповна розуму – розумово відсталий, ненормальний. Наприклад: – *Нічого не можу збагнути, ти або хворий, або несповна розуму, або просто граєш чергову комедію, – вже гнівалась Ганка* (ФСУМ, т. 2, с. 547).

Своєрідність фразеологізмів, що маніфестують концепт «божевільний», полягає в тому, що вони важко піддаються семантичній класифікації і характеризуються широким значенням, тому що залежно від конкретної ситуації можуть позначати різні внутрішні стани та настрої людини: дурість, роздратованість, примхливість тощо. Семантично такі ФО можна поділити на дві групи: одиниці із значенням «божевільний, ненормальний» і «дивний, з причудами». Фразеологізми першої групи можуть мати два значення: 1) божевільний у прямому значенні, душевнохворий; 2) людина, яка поводить себе як божевільний, чия поведінка, вчинки оцінюються як аморальні, що суперечать нормі.

4. Забудькувата людина: *голова дірява; пам'ять стала, як те решето; голова з вухами; дурна голова; капустана голова; порожня голова; без голови; пам'ять зраджує; коротка пам'ять.*

Голова стала дірява – хто-небудь безпам'ятний, забутливий. Наприклад: *Вона підійшла до столу й вигукнула: – Ні, не буде мені дороги, голова зовсім дірява стала.. найголовніше – яблука – забула...* (ФСУМ, т. 1, с. 183).

Пам'ять стала, як те решето – хто-небудь безпам'ятний, забутливий. Наприклад: – *Тепер-то я тільки довідався, що в мене пам'ять стала, як те решето* (ФСУМ, т. 2, с. 606).

5. Неуважна, розсіяна людина: *ротом мух ловити; зівак ловити; голова з вухами; блукати (блудити), поблукати (поблудити) очима; блукати (блудити, іти і т. ін.) манівцями.*

Ловити ротом мух – бути неуважним, роззявкуватим. Наприклад: *Він ротом мух ловить* (ФСУМ, т. 1, с. 447).

Голова з вухами – нерозторопна людина. Наприклад: – *Голова з вухами! Хоч при людях кажи на мене ти!* – сказала Онися, торкнувши його по руці (ФСУМ, т. 1, с. 181).

Ключові концепти у цій категорії *голова, черепок, лоб, мозок* – це назви тих органів людини, де концентрується розумова діяльність. Те, як людина використовує свої розумові здібності, суттєво залежить і від характеру. І тому велике значення для характерологічних проявів мають інтелектуальні властивості (риси) особистості [Венжинович, с. 225].

Домінування фразеологізмів із негативною оцінкою розумових здібностей серед аналізованих одиниць свідчить про схильність людини звертати увагу на недоліки, бути об'єктом іронічного або навіть зневажливого ставлення. Можливо, це підсвідома спроба соціуму виправитись, вдосконалитись із допомогою критики, іронії, зневаги. Дане явище пов'язане із компонентом оцінювання в семантичній структурі аналізованих фразеологізмів. Негативна оцінка у ФО передає соціально обумовлені оцінки властивостей людської особистості. Відхилення від норми в позитивний бік не викликає такої гострої реакції і не провокує появи значної кількості ФО. Оцінка також детермінується світоглядом народу, системою існуючих у даному суспільстві критеріїв. Виходячи з цього, можна розглядати оцінювальний компонент фразеологізмів у якості виразника національної оцінки в ціннісній картині світу як частини фразеологічної картини світу. Цінності відображають норму сприйняття людиною зовнішнього та внутрішнього світу [Бондар, с. 3 – 4].

Незначна частина ФО складає фразеосемантичну групу «Позитивні інтелектуальні здібності», які вербалізують концепт «розумний» і виражають значення «розумний, тямущий, кмітливий». Найчастотніші іменники, що використовуються при значенні «розумний»: *голова, розум, пам'ять, думка, уява, ум, образ, мозок, тям, кебета, сприйняття, свідомість*.

Не в тім'я (не в потилицю) битий; не гвіздком у тім'я битий – тямущий, розумний, кмітливий. Наприклад: 1. *До нашої панночки не легко приступитись, та я теж не в тім'я битий, либонь, і ми в свій час книжки читали, та ще такі, про які панночкам і не снилось* (ФСУМ, т. 1, с. 27); 2. *Хлопці наші, нівроку їм, не гвіздком у тім'я биті, а от гляди ж – немовби й діло не яке, баламутна дівка повелася з Михайликом так, наче він прийшов з мазницею по мед* (ФСУМ, т. 1, с. 27).

Великого розуму – дуже розумний. Наприклад: – *Хоч моя зустріч із Дмитром Івановичем [Яворницьким] була дуже давня, але про таких людей забути не можна. Це була людина великого розуму* (ФСУМ, т. 1, с. 460).

Тверезого розуму – розсудливий, поміркований. Наприклад: *Як людина тверезого розуму, він припускав, звичайно, можливість всяких ускладнень та несподіванок* (ФСУМ, т. 1, с. 23).

Мати кебету – бути розумним, здібним, кмітливим. Наприклад: 1. *Козак Мамай, сам до малювання маючи кебету, встиг визначити руку якогось великого й своєрідного живописця...* (ФСУМ, т. 1, с. 472); 2. *Якщо вдасться мені добре ця проба, то писатиму більш, якщо ні – то значить «кебети не маю»!* (ФСУМ, т. 1, с. 472).

Аристократ духу – людина високого інтелектуального розвитку. Наприклад: *Вони, бачте, з ласки фюрера в берлінських і мюнхенських кав'ярнях сиділи, «гох» кричали. І ось тепер ці політики й аристократи духу Україною правитимуть. Усе, як у людей, тільки німець на шиї* (ФСУМ, т. 1, с. 15).

Розумна людина у фразеології української мови представлена такими якостями, як:

1. Здатність мислити самостійно, логічно, ясно: *світла (ясна) голова; з головою; своїм розумом.*

Наприклад: 1. *Скільки золотих рук, світлих голів, вірних сердець згубив смерч війни* (ФСУМ, т. 1, с. 184); 2. *Думав – воно так собі, сопливе, дурне селянське дівча, що наслухалося фантастичних речей, а воно – з головою*

(ФСУМ, т. 1, с. 185); 3. *Зметикував своїм розумом: робітник тепер – господар життя* (т. 2, с. 760).

2. Гнучкість, гострота розуму, мудрість: *розумом розкинути широко; повертати / повернути [своїм] розумом (мозком); мозком ворушити; сива борода*.

Наприклад: 1. *В стороні від людей, од життя, не знавши ні нужди, ні клопоту... привикла [Галя] сама повертати своїм розумом* (ФСУМ, т. 2, с. 653); 2. *Сиві борода* з села переказали нам давню легенду (ФСУМ, т. 1, с. 46).

3. Кмітливість, тямущість: *розумна (твереза і т. ін.) голова; голова не половою (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита; голова на плечах (на в'язах); бистрий на слово (на розум)*.

Наприклад: 1. – *Дуже він мені подобався, бо то був добрий сусід і розумна голова* (ФСУМ, т. 1, с. 183); 2. *Дуже вже вона маніжитьсья! У мене, слава господареві, голова не половою набита!* (ФСУМ, т. 1, с. 182); 3. *Бистра на розум, вона розмовляла так жваво й дотепно, що слухати її не можна було без зворушення і теплої посмішки* (ФСУМ, т. 1, с. 23).

Більшості ФО зі значенням «розумна людина» властива позитивна конотація. Негативною оцінкою характеризуються одиниці, що позначають людину «занадто розумну», котра претендує на високу думку про свої розумові здібності, вважає себе розумнішим за інших, бажає продемонструвати свої розум і знання, повчас, враховуючи чужий досвід і чужі помилки. Наприклад: – *Посіяли на піщаниках пшеницю, вона там зроду не родила. Посадили б кавунів – довгі рублі в одну кишеню. – Ви, я бачу, також мудрець за чужою спиною* (ФСУМ, т. 1, с. 511).

Таким чином, вербалізація рівня інтелектуального розвитку людини в українських фразеологізмах відображає особливості етносвідомості та національно сприйняття. ФО утворюють чітко організовану групу мовних одиниць із неоднорідними семантичними характеристиками.

2.2 Фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальної діяльності людини

Інтелектуальні здібності людини виявляються та репрезентуються у ході інтелектуальної діяльності, яка виступає процесом опосередкованого та узагальненого пізнання людиною предметів, явищ об'єктивної дійсності в їхніх властивостях і відношеннях, зв'язків між предметами та явищами. Розумова діяльність характеризується переходом суб'єкта від наявних до нових знань, отриманих за допомогою мисленневих процесів. Розумова діяльність пов'язана із психічними процесами, під час яких людина планує свої дії, оперуючи наявними образами та мовними символами.

[\[http://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29162/\]](http://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29162/).

Ознаки розумової діяльності в аспекті станів (інтелектуального, морального, психічного, поведінкового) окреслюють ФО з компонентами *голова, ум, розум, думка, пам'ять*.

Розумова діяльність не може бути зведена до обмеженої кількості фізіологічних процесів у мозку людини. Пізнання діяльності мозку ускладняється тим, що окремі процеси протікають за дуже короткий час. Тому рівень розумової працездатності оцінюється не лише за зміною певних функцій, а й можливістю тривалий час підтримувати їх на оптимальному рівні [Кокун, с. 126].

Серед фразеологізмів на позначення «інтелектуальної діяльності людини» розглядаються такі семантичні групи: «думати», «розуміти» і «не розуміти», запропоновані російською дослідницею О. Волобуєвою [Волобуєва, АКД, с. 13]. ФО, що охоплюють ці концепти, можна поділити на дві антонімічні за значенням фразеосемантичні групи: «ФО на позначення негативної інтелектуальної діяльності людини» (*не розуміти*) та «ФО, що характеризують позитивну діяльність людини» (*розуміти, думати*)

У структурі концепту «*не розуміти*» наш фактичний матеріал дозволяє виділити такі семантичні підгрупи:

а) втрачати здатність ясно, чітко, правильно мислити:

*Думки колесом закрутилися (заходили); думки ходором заходили; пішла ходором думка за думкою – зникла ясність, чіткість мислення у кого-небудь. Наприклад: **Думки колесом заходили, серце затріпалося.., та так засоромили, немов хто мене уперше на крадіжці піймав** (ФСУМ, т. 1, с. 273); **Чіпка стояв, як зачумлений. Думки його ходором заходили** (ФСУМ, т. 1, с. 273).*

*Відбити памороки (помпи, тямки) – хто-небудь втрачає здатність нормально мислити або сприймати щось. Наприклад: **Зайшов я вже далеченько, бо мені неначе памороки одбило; але сльози перестали литись. Я став та й роздивляюся, куди це я зайшов** (ФСУМ, т. 1, с. 115).*

*Туман розпирає голову – хто-небудь відчуває неясність власних думок, процесу мислення. Наприклад: **Два місяці п'яний туман розпирав мені голову, а на серці як нудно, так нудно** (ФСУМ, т. 1, с. 183).*

*Туман у голові – хто-небудь не може ясно, чітко усвідомлювати що-небудь (через утому, недугу і т. ін.). Наприклад: **Тільки шия вже болить, а в голові туман, думати важко** (ФСУМ, т. 2, с. 903); **На превелику печаль, у голові критика сьогодні стояв якийсь туман, а тому вигляд у нього, незважаючи на ясний день, був хмурий** (ФСУМ, т. 2, с. 903).*

*Тьмариться (заст. тьмиться) в голові – хто-небудь втрачає ясність, чіткість сприйняття (від утоми, перенапруження, хвилювання і т. ін.). Наприклад: **В Сашка вже боліли і ноги, і руки, і спина, в очах аж тьмарилося** (ФСУМ, т. 2, с. 908); **В голові то зовсім тьмарилось, то раптом децю прояснювалось** (ФСУМ, т. 2, с. 908);*

б) втрачати здатність розуміти, міркувати, оцінювати:

*Втрачати / втратити розум (глузд) – виявляти нездатність обдуманно діяти в складній ситуації; губитися. Наприклад: – **Я говорю, князю, те, що думаю, – відповів суворо Калокір. – Імператор Никифор вже давно втратив розум, бо довів імперію до голоду й злиднів** (ФСУМ, т. 1, с. 160).*

*Потьмарити розум (мозок) – позбавити чіткості сприйняття, розуміння; запаморочити. Наприклад: **Мені темниця очі засліпила, мені***

неволя розум потьмарила (ФСУМ, т. 2, с. 684); *Хвилювання потьмарило мозок* (ФСУМ, т. 2, с. 684).

Голова крутиться (морочиться, паморочиться, макітриться і т. ін. / *закрутилася* (заморочилася, запаморочилася, замакітрилася / т. ін.) – хто-небудь втрачає здатність розумно міркувати, тверезо ставитися до навколишнього, правильно розуміти, оцінювати дійсність. Наприклад: *У всій його постаті вчувалася впевненість бувалого вояки, котрому за найтяжчої скрути не паморочиться голова* (ФСУМ, т. 1, с. 182); *Були в мене друзі в Скрипалівській школі, була щира душа – Ящірочка, але, на свій сором, я забув про них... Голова замакітрилася, для мене весь світ, усе життя Ярина* (ФСУМ, т. 1, с. 182);

в) виявлення впливу на кого-небудь, з метою позбавлення ясної, чіткої розумової діяльності:

Затуманювати / затуманити розум – позбавляти кого-небудь ясності, гостроти мислення, затьмарювати свідомість. Наприклад: – *Так присягався і закликався [Степан] у руки чарки не брати, а тут, ех – вихилив він четверту уже з горя, а п'ята пішла легше, а шоста все лихо зняла, заспокоїла серце і затуманила розум* (ФСУМ, т. 1, с. 154).

Відбити памороки (помпи, тямки) – позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось. Наприклад: *Ну, наробив я халепи, ускочив аж по самісінькі вуха! Правду кажуть: що кого Бог захоче покарати, то перш усього памороки одіб'є!..* (ФСУМ, т. 1, с. 115).

Затемнювати / затемнити свідомість (розум) – позбавляти кого-небудь здатності правильно аналізувати дійсність. Наприклад: *Не дивувався б я, якби ця гадюча краса затемнила свідомість вісімнадцятилітньому отрокові* (ФСУМ, т. 1, с. 115); *Жах скував всі інші її почуття, затемнив розум* (ФСУМ, т. 1, с. 115).

Паморочити / запаморочити голову (розум, свідомість і т. ін.) – позбавляти кого-небудь здатності ясно і чітко мислити або тверезо і реально ставитися до чого-небудь. Наприклад: *Хатня задуха паморочить голову,*

руки мимохить простягаються до вікна (ФСУМ, т. 2, с. 605); – Так ось що, – Ковалів підійшов до Батури впритул, – не обіцяйте їм золотих гір. Не паморочить голови великими надіями... не кожен річку можна відновити (ФСУМ, т. 2, с. 605);

г) втрата розумової діяльності як результат вікових особливостей:

*Вижити з розуму (з ума) – від старості втратити здатність розумно мислити; позбутися розуму. Наприклад: – На кладовищі, що за лоцманською церквою, три дні собі копав могилу. Батько та мати дивились і здригували плечима: дід зовсім **вижив з розуму** (ФСУМ, т. 1, с. 153);*

г) позбавитися здорового глузду, збожеволіти:

*Впадати / впасти в дитинство – втрачати здоровий глузд, міркувати, поводитися несерйозно. Наприклад: Глібові дивно було вислуховувати батькові просторікування, що скидалися на маячіння коли не психічно хворої, то людини, яка на старості **впала в дитинство** (ФСУМ, т. 1, с. 146).*

*Відбігти (відбитися) розуму – збожеволіти; стати ненормальним. Наприклад: Куди ведеш мене, моя гордине? В яких вершин позаторішній сніг? Ти сунь голов. Ти скрізь на пропадимо. Чи ти вже зовсім **розуму оббіг** – Мій Дон Кіхоте. Лицарю... (ФСУМ, т. 1, с. 153).*

*Спадати / спасти з розуму – божеволіти. Наприклад: – Ні, наші козаки ще з **розуму не спали**, Щоб Вовка од біди сховали (ФСУМ, т. 1, с. 154).*

*Стратитися розуму – збожеволіти. Наприклад: Боронь Боже, хто з людей почув би Стефана, то подумав би, що **стратився розуму** (ФСУМ, т. 2, с. 866).*

Концепт «розуміти» становить собою складну аналітико-синтетичну діяльність роботи мозку. В основі змісту, який передає концепт «розуміти», закладено процес сприйняття, тобто свідоме відображення предметів та явищ об'єктивного світу [[Тлумачний словник](#), с. 1231].

Спираючись на дослідження фразеологічного поля на позначення інтелектуальної діяльності людини та послуговуючись тлумаченням поняття «розум», можна виокремити такі семантичні групи:

- а) осягати розумом інформацію;
- б) ясно, чітко усвідомлювати;
- в) пізнавати суть якого-небудь явища, процесу;
- г) володіти певними знаннями, відомостями [СУМ, с. 838].

Голова варить – хто-небудь розумно, чітко міркує. Наприклад: – *Певно, спросоння в мене голова не дуже варила, бо я майже нічого не міг збагнути* (ФСУМ, т. 1, с. 181).

Казанок (баняк, макітра) варить – хто-небудь розумний, кмітливий, добре розуміє що-небудь, орієнтується в чомусь. Наприклад: *Казанок твій варить, інших критикувати вже вмієш, а ось як ти сам житимеш?* (ФСУМ, т. 1, с. 361); *В них [дорослих] теж чогось, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі* (ФСУМ, т. 1, с. 361).

Брати / взяти до тями – розуміти, усвідомлювати що-небудь. Наприклад: *І я та «інженер» почули новину, Що з німцями зайшло в Росії на війну. Не зовсім ще тоді ми це взяли до тями* (ФСУМ, т. 1, с. 50); *Іваниха кілька разів, підозріло косилася на нього, ніяк не могла взяти до тями, що він задумав* (ФСУМ, т. 1, с. 50).

Братися / взятися за розум – ставати розсудливішим, розумнішим; починати поводити себе розумно, діяти розсудливо. Наприклад: *Пора б уже Андрієві й за розум братися і не чекати, коли він обросте старим парубоцьким мохом* (ФСУМ, т. 1, с. 58); *Я ніколи не розумію як слід психології ваших людей, чому вони тоді тільки беруться за розум, як їх виляяти по-батьківському, того, може, що ще молоді?* (ФСУМ, т. 1, с. 58).

Розкидати / розкинути розумом (умом, думками, головою) – уміти швидко і добре міркувати, розмірковувати, бути кмітливим, розумним. Наприклад: *Дружина лише вражено зітхнула, в душі горда за чоловіка, що вільно розкидав умом, удався на складні міркування* (ФСУМ, т. 2, с. 751).

Найбільш складну семантичну структуру має концепт «думати», що є тотожним поняттю «мислити» і виступає результатом роботи мозку, а саме процесу опрацювання інформації, аналізу, синтезу тощо.

В структурі концепту «думати» виділяють такі семантичні групи: а) мислення мимовільне; б) мислення довільне, безоб'єктне; в) мислення об'єктне, цілеспрямоване; г) мисленнєві операції; ґ) думати, приймати рішення; д) думати, розуміти; є) робити припущення [Волобуєва. Автореферат, с. 13]. Кожна група поділяється на підгрупи у співвідношенні зі значеннями відповідних ФО. Так, група «мимовільне мислення» включає фразеологізми зі значеннями «виникати в свідомості» (*спадати на думку*), «раптово з'являтися у свідомості» (про абсурдну ідею) (*вдарило в голову*), «непомітно з'являтися у свідомості», «постійно знаходитися в свідомості» (*стриміти [звіздком (цвяхом)] в голові (в пам'яті, у мозку)*), «ставати предметом постійних роздумів».

Мислення довільне, безоб'єктне, розмірковування представлено такими семами у значеннях: «усвідомлювати, мислити активно», «глибоко розмірковувати», «зануритися в свої думки, переживання».

Мозком ворухити / ворухнути (поворухити, поворухнути) – добре думати, міркувати. Наприклад: *Посуха, неврожаї ... – Що ж, потилицю хіба чухати? Треба мозком ворухнути. А ворухнеш мозком – от що виходе [виходить]: хліборобство треба механізувати* (ФСУМ, т. 1, с. 146); – *От і поворухи мозком. Тобі потрібна жінка не абияка, а з освітою перш за все* (ФСУМ, т. 1, с. 146).

Крутити / покрутити мізками (мозком, головою, розумом і т. ін.) – думати, мислити. Наприклад: *Виходить, ще краще треба крутити мізками, щоб когось перехитрити* (ФСУМ, т. 1, с. 403); – *Тут треба багато міркування, треба добре головою крутить!* (ФСУМ, т. 1, с. 403).

Повертати / повернути [своїм] розумом (мозком) – добре думати, міркувати. Наприклад: *В стороні від людей, од життя, не знавши ні нужди, ні клопоту..., привикла [Галя] сама повертати своїм розумом* (ФСУМ, т. 2, с. 653); *Він мусив тепер повертати своїм розумом: взяв у одного дуже багатого польського графа в посесію село Журавку і став посесором* (ФСУМ, т. 2, с. 653).

Морочити [собі (свою)] голову – розмірковувати, роздумувати над чим-небудь, намагаючись розібратися в чомусь, з'ясувати, зрозуміти щось. Наприклад: *А щоб тобі та бодай тобі!.. Що б же було раніше покликати Рябчика, тоді й не згаяв би я дня! А то розлігся проклятий пес і всю ниву прикрив, а ти ходи, мороч голову та шукай її* (ФСУМ, т. 1, с. 509); *Я не став морочити собі голову цією явною маячнею чи недотепним жартом* (ФСУМ, т. 1, с. 509).

Ламати голову: 1. Напружено думати, намагаючись зрозуміти щось, розібратися в чомусь. Наприклад: *Одразу збагнув [Тимоха], що в сім'ї якийсь негаразд, а може, й лихо якесь, сам собі ламав голову над тим – що ж таки трапилось?* (ФСУМ, т. 1, с. 412); *Майже не уявляючи собі, що це означає, хлопець часом починав вірити в ті пророкування, відчував себе «науковцем», марно ламаючи голову над з'ясуванням суті такої наукової професії* (ФСУМ, т. 1, с. 412).

2. Розмірковувати над чимсь, гадати що-небудь. Наприклад: *Дід ще довго стояв серед хати, ламаючи голову, який саме з двадцяти запечатаних млинів порушив заборону, але так і не дійшов якогось певного висновку* (ФСУМ, т. 1, с. 412); *Дивувались пастухи, ламали в гадках голови: –Хто він? Був, мабуть, важною птицею* (ФСУМ, т. 1, с. 412).

Брати / взяти (забрати) [собі] в голову: 1. Думати про що-небудь, задумувати щось. Наприклад: *– Побачать начальники, що не поступаємось і візьмуть собі в голову: мабуть, суд не по правді – треба пересудити* (ФСУМ, т. 1, с. 50).

2. Міркуючи, вирішувати що-небудь; надумувати. Наприклад: *Та що се ти узяла в голову? Чи він же тобі рівня?.. Крепак [кріпак]!* (ФСУМ, т. 1, с. 50); *– Видно, наш великорозумний щось узяв собі в голову та кіньми ганяє, бо вже їм і пора бути, а нема. Леску!* – гукнув дід (ФСУМ, т. 1, с. 50).

Покопатися в своїй голові (пам'яті) – глибоко подумавши, зважити на що-небудь, змусити себе згадати що-небудь. Наприклад: *Сама у своїй голові покопайся, у своїй душі порийся та й спитай себе: чи винувата ти, чи ні?*

(ФСУМ, т. 2, с. 667); *Він глянув на Таню здивовано, мить **покопався у своїй пам'яті**, нічого там не знайшов* (ФСУМ, т. 2, с. 667).

Прикидати (розкидати і т. ін.) / прикинути (розкласти і т. ін.) в думках (у голові, в умі): 1. Визначати в уяві приблизну кількість чого-небудь, підраховувати що-небудь усно. Наприклад: *Омельян мимоволі **прикидає в голові**, скільки є грошей в каплиці, і відсовує її до Терентія* (ФСУМ, т. 2, с. 693); *Вона мимохідь зазирнула всередину їхнього [бульдозеристів] вагончика, на їхні кубла холостяцькі. Видно, полічила ліжка і **прикинула в умі**, що далеко не на всіх вистачає навіть цих спартанських ліжок* (ФСУМ, т. 2, с. 693).

2. Робити приблизні намітки, уявляти план якоїсь дії, перспективи розвитку чого-небудь, розмірковувати і т. ін. Наприклад: *Вигрівались [селяни] на нежаркому осонні і **прикидали в думках**, до чого братися тепер, з якого діла розпочинати своє трудне життя на великому згарищі війни* (ФСУМ, т. 2, с. 693); *В саду Мічуріна він уледів великий бізнес, і вже навіть **прикинув у думках** усі можливості цього сміливого починання для фермерів Північних Штатів і Канади* (ФСУМ, т. 2, с. 693).

Розкидати / розкинути розумом (умом, думками, головою): 1. Напружено, зосереджено думати, шукаючи виходу із якогось становища. Наприклад: *Простому чоловікові треба **розумом розкинути**, щоб дочці скриню придбати* (ФСУМ, т. 2, с. 751); *Невже ти не можеш нічого зробити?.. Ану ж бо **розкинь розумом**, ти ж міцний хлопець* (ФСУМ, т. 2, с. 751).

2. Продумувати що-небудь; розмірковувати над чимось. Наприклад: *Ми з моїм приятелем – італійцем довго вчилися механіки, довго **розкидали розумом** та роздивлялись, як зроблені дзитарі на баштах, і, самі наважились зробити такий годинник, тільки маленький* (ФСУМ, т. 2, с. 751); ***Розкинула я розумом**: і по городі, і по горищі, і по хлівах, – нема де сховать або хоч прихистить [пшеницю]* (ФСУМ, т. 2, с. 751).

Сушити / висушити [собі] голову (мозок, діал.. мізок, мізки):

1. Напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв'язання якихось проблем. Наприклад: *Учений вже довгий час сушить голову над якоюсь проблемою. Він зібрав і обробив велику кількість матеріалу, провів безліч експериментів, але розв'язання ніяк не дається йому* (ФСУМ, т. 2, с. 871); *Десь там, – кажу, – сам [писар] у тій радниці сидить та над нашими справами мозок собі сушить* (ФСУМ, т. 2, с. 871).

2. Невідступно з'являтися у свідомості, турбувати, хвилювати когось (про думки). Наприклад: *День півсонно проморгавши, город твердо засинає, а наразливая думка серед темряви і тиші у безсонні морочить душу, сушить мозок непокоєм* (ФСУМ, т. 2, с. 871); *Не журіться, журба висушить мозок, а ради не дасть* (ФСУМ, т. 2, с. 871).

Отже, дослідження ФО на позначення інтелектуальної діяльності людини дозволило нам виокремити цілий ряд як позитивних, так і негативних дій, вчинків українця, позначуваних цими стійкими сполученнями слів. Поряд із незначною кількістю позитиву у своїй діяльності, як засвідчують наукові спостереження, українці влучно відтворюють засобами фразеології також і негативні прояви розумової активності, як-от: божевільність, відсутність чіткого мислення, розумова обмеженість, втрата ясності сприйняття тощо.

2.3. Структурно-граматичний аналіз фразеологічних одиниць зі значенням «інтелект людини»

Всебічне системне дослідження фразеологічних мікросистем і мікроструктур передбачає з'ясування специфіки їхньої формально-граматичної структури, без якої не може реалізуватися фразеологічне значення. Національну специфіку фразеологізмів визначають насамперед характерні структури, які використовуються виключно чи переважно у фразеологічних підсистемах незалежно від того, наскільки їхня

«унікальність» визначається типологічними відмінностями мовних систем у цілому [Ажнюк, с. 99].

Українські фразеологи В. Білоноженко та І. Гнатюк зазначають, що зміст ФО, який складається із семантичного й граматичного значень, не може бути представлений поза формою, тому під час характеристики ФО, крім фразеологічного значення, повинна враховуватися належним чином і форма, або структура, фразеологізму. Фразеологічне значення виявляється залежним від граматичних особливостей фразеологізму [Білоноженко, Гнатюк, с. 58].

М. Алефіренко однією з найбільш важливих ознак ФО поряд з іншими називає структурно-граматичну модель фраземи [Алефіренко, с. 46], а Л. Ройзензон стверджує, що моделювання – загальномова властивість будь-якого засобу комунікації, як породження універсальної мовної тенденції – тенденції до економії мовних засобів, не може не заторкнути фразеологічну підсистему мови [Ройзензон, с.119].

Застосування методу моделювання вважається одним із найбільш ефективних шляхів під час структурно-граматичного аналізу фразеологічного матеріалу. Його використання допомагає систематизувати ФО за структурою і семантикою, виводячи тим самим своєрідну формулу, яка відбиває тенденцію розвитку фразеологічного складу мови. Структурно-граматичні моделі (далі СГМ) допомагають якісніше описати компонентний склад ФО, виявити додаткові відтінки семантики, визначити граматичну домінанту і продуктивність окремих моделей ФО [Мокієнко; Прадід; Скрипник; Алефіренко; Демський].

Під фразеологічною моделлю розуміємо «тип синтаксичних конструкцій, за якими утворюється ряд стійких сполучень», тобто структурна фразеологічна модель – це «скелет», «каркас фразеологізму, один із факторів, що забезпечує його стійкість і відтворюваність, певною мірою навіть регулює його семантичну тотожність» [Мокієнко, с. 51].

За структурною організацією ФО зі значенням «інтелект людини» традиційно можна поділити на дві основні групи:

- 1) фразеологізми, структурно організовані за моделями речення (двоскладного чи односкладного);
- 2) фразеологізми, утворені за моделями словосполучення.

Предикативні ФО (за О. Молотковим – дієслівно-пропозиціональні фразеологізми, за Л. Скрипник – стійкі фрази), на відміну від речень, виражають не ситуаційний денотат, відображений свідомістю у формі судження, а лише один із елементів цієї ситуації, зафіксований свідомістю у формі уявлення або поняття. Це спричинило трансформацію змісту речення в якісно іншу семантичну категорію – фразеологічне значення [Алефіренко, с. 95].

За будовою предикативні ФО пов'язуються з елементарними двоскладними й односкладними реченнями, хоча, на відміну від синтаксичних предикативних конструкцій, їх компоненти не вступають між собою в семантико-синтаксичні відношення. Для з'ясування не семантико-синтаксичної, а суто формально-синтаксичної організації предикативних ФО, члени речення виділяти можна лише умовно, так як у відношеннях вони мають фіктивний характер [Алефіренко, с. 96].

Отже, предикативні ФО зі значенням «інтелект людини» частіше побудовані за схемою двоскладних, рідше односкладних речень, які вільно доповнюються другорядними членами. Наприклад, структурно співвідносяться з двоскладними (непоширеними й поширеними) реченнями такі ФО: *голова крутиться (морочиться, паморочиться, макітриться), голова (казанок) варить, баняк не варить, язик розв'язується, пам'ять зраджує, глузд за розум повертає, дурний піп хрестив, заскочили шарики за ролики, Бог розуму не дав, Бог розумом зобидив, грають мухи в носі, вітер у голові грає (віє, свище, посвистує), зайчики у голові стрибають; цвіркуни тріщать в голові; кебета догори дригом стала, туман розпирає голову, голова не половою (клоччям, соломою) набита.*

За моделями односкладних речень (переважно безособових та узагальнено-особових) побудовані ФО зі значенням «інтелект людини»:

спало на думку, вдарило в голову, немає усіх дома, нема (немає, бракує, не стало) кебети, у голові перекинулось, памороки одбило, тьмариться (заст. тьмиться) в голові (в очах), туманить голову, не робить у черепку, хоч кіл на голові теши, на коні (на козі) не під'їдеш, без палиці (без бука) не підступай, хоч головою об стіну товчи, хоч об дорогу вдар, мішком з-за рогу вдарили.

Зрідка ФО зі значенням «інтелект людини» мають структуру складнопідрядного речення: – *куди круть, туди й верть; пам'ять стала, як те решето; мов той дурний Мартин, що мила об'ївся.*

Фразеологічні звороти, співвідносні зі словосполученнями, можуть мати структуру підрядного і сурядного словосполучення: *мати голову на плечах* – бути розумним, кмітливим; *розумно, розсудливо міркувати і діяти* (ФСУМ, т. 1, с. 470) – модель підрядного словосполучення; *ні голови ні хвоста* – що-небудь позбавлене логічного змісту (ФСУМ, т. 1, с. 184) – модель сурядного словосполучення.

Аналізуючи ФО зі значенням «інтелект людини», співвідносні із словосполученням, у структурно-граматичному аспекті, опираємось на загальноновизнану граматичну класифікацію фразеологізмів за принципом об'єднання їх в окремі семантико-граматичні (лексико-граматичні) розряди (субстантивні, ад'єктивні, дієслівні та ін.), які «нав'язуються самою мовною системою» [Щерба, с. 78].

Ідея співвідношення фразеологізмів із частинами мови репрезентується у структурно-граматичному розподілі ФО, що зумовлюється специфікою фразеологічного значення, синтаксичною функцією та морфологічними властивостями слів, що входять до компонентного складу ФО [Жуков, 1986, с. 203].

В україністиці така класифікація фразеологічного матеріалу ґрунтовно опрацьована вітчизняними фразеологами М. Алефіренком і М. Демським. Згідно М. Алефіренка, ФО «як одиниці вищого рівня мови утворюють такі семантико-граматичні розряди, які не збігаються з частинами мови як лексико-граматичними категоріями, хоч інколи і співвідносяться з ними», й

окреслює такі семантико-граматичні розряди: субстантивні, дієслівні, ад'єктивні, адвербіальні та інтер'єктивні фразеологізми, спираючись при цьому на цілий комплекс факторів:

- 1) характер фразеологічного значення фраземи;
- 2) морфологічні властивості граматичного стрижневого компонента;
- 3) граматичні значення службових частин мови в структурі фраземи;
- 4) синтаксичні властивості фразем, зокрема їх синтаксична функція в реченні [Алефіренко, с. 42].

М. Демський усі ФО поділяє на іменникові, займенникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові та вигуківі, враховуючи характер їх значення й синтаксичну функцію в реченні [Демський, с. 10].

Отже, враховуючи погляди на специфіку співвіднесення фразеологізмів із частинами мови авторитетних мовознавців-фразеологів (В. Жукова, М. Алефіренка, О. Куніна, О. Молоткова, В. Архангельського, М. Демського), систематизуємо наш фактичний матеріал і констатуємо, що найбільш різноманітною структурно виявилася група **ад'єктивних ФО**, об'єднаних загальним значенням якісної характеристики особи, предмета чи стану особи.

Ад'єктивним фразеологізмам зі значенням «інтелект людини» притаманне категорійне значення атрибутивності, здатність виражати статичну ознаку предметів, у реченні вони, як правило, виконують синтаксичну функцію іменної частини складеного присудка, наприклад: *Штефан і ткач Сидір говорили, що Крук уже битий у тім'я, цей, мовляв, вирветься із пекла* (СФУМ, т. 1, с. 30);

За нашим фактичним матеріалом, ад'єктивні ФО організовані за такими структурно-граматичними моделями:

а) «**прикметник + іменник** (з прийменником)»: *бідний (небагатий) на розум* – розумово обмежений, нетямущий (ФСУМ, т. 1, с. 29), наприклад: –

Ой, татарине, ой... бородатий! Либонь же ти на розум небагатий... (ФСУМ, т. 1, с. 29), *бистрий на розум* – здатний добре й швидко міркувати, кмітливий (ФСУМ, т. 1, с. 23), наприклад: ***Бистра на розум***, *вона розмовляла так жваво й дотепно, що слухати її не можна було без зворушення і теплої посмішки* (ФСУМ, т. 1, с. 23); *кволий на розум* – розумово недорозвинений, недоумкуватий (ФСУМ, т. 1, с. 367), наприклад: *Царський [син] серцем був як звір... незугарний, низькочолий і на розум вельми кволий* (ФСУМ, т. 1, с. 367); *великого розуму* – дуже розумний (ФСУМ, т. 1, с. 760);

б) «дієприкметник + іменник»: *битий у тім'я* – 1) досвідчений, практичний (ФСУМ, т. 1, с. 26); 2) позбавлений кмітливості, розумово обмежений (ФСУМ, т. 1, с. 26); наприклад: *Штефан і ткач Сидір говорили, що Крук уже битий у тім'я, цей, мовляв, вирветься із пекла* (ФСУМ, т. 1, с. 26); – *А господи, чи ти недоколиханий, чи в тім'я битий?* – *обурюється тітка Ликерія* (ФСУМ, т. 1, с. 26); *не в тім'я (не в потилицю) битий* – розумний, тямущий, кмітливий (ФСУМ, т. 1, с. 26), наприклад: – *Адже ж я не в тім'я битий і для себе вмів зробити Так протекційку якусь* (Ужченко, с. 184); *Він чоловік не в потилицю битий* (ФСУМ, т. 1, с. 27); *прибитий на цвіту* – хто-небудь недорозвинений, дурний від природи (ФСУМ, т. 2, с. 689), наприклад: *Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий* (ФСУМ, т. 2, с. 689);

в) «іменник + іменник»: *голова з вухами, мішок (лантух) з половою, палата розуму, макітра розуму, дуб дубом*. Наприклад: *Потім – затяжні переговори з Гнідаком, який в агрономії дуб дубом* (Ужченко, с. 46); *А, та що тобі говорити, коли ти сам мішок з половою, макітра кучерява* (ФСУМ, т. 1, с. 415);

в) «прийменник + іменник»: *з головою, з розумом, з толком* – здатний добре мислити, розумний, кмітливий (ФСУМ, т. 1, с. 185); *без голови* – не здатний добре мислити, нерозумний, некмітливий (ФСУМ, т. 1, с. 145); *без клепки (в голові)* – хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний (ФСУМ, т. 1, с. 381), наприклад: – *Ти ж, Мироне, чоловік з головою, при*

начальстві ходив, на дивився на всяку всячину, сам знаєш, що я не буду квасити заяви, мов огірки (Ужченко, с. 30); Як голова **без голови**, то й ноги не ходять (Ужченко, с. 29); Ні, він [Коська] таки **без десятої клепки**, цей хлопець (Ужченко, с. 70);

г) «**прикметник (або без нього) + як (мов, немов) + іменник**» – компаративні ФО, що мають структуру порівняльного звороту: *дурний як чобіт (як ступа, як пробка, як кіл у плоті), дурний як вівця (як баран, як цап, як кіт, як божє теля), дурний як сало (як сало без хліба, як масла грудка)*. Наприклад: – *Ото я **дурний як чобіт**, – воркотів сам до себе Іван, сидючи знов з люлькою в зубах на лавочці* (ФСУМ, т. 2, с. 949); – *Дурний ти, Вікторе, **як драний чобіт**, – відповів на те Твердохліб і, сплюнувши, пішов геть* (ФСУМ, т. 2, с. 949); *Великий хлопець, а **дурний як пробка*** (ФСУМ, т. 2, с. 703). Прикметник у таких фразеологізмах уживається в прямому значенні й програмує яскраво виражене оцінне значення усієї ФО, як правило, негативне: *дурний як пробка* – дуже обмежений, нерозвинений (ФСУМ, т. 2, с. 703);

д) «**(не) + дієслово + іменник**» – *не хапати (не знімати і т. ін.) зірок (зорі) з неба* – хто-небудь не відзначається неабиякими здібностями, розумом (ФСУМ, т. 2, с. 703), наприклад: *Та вона ж нічого дівчина. **Зірок з неба не хапає**, це правда, але й не ледача* (ФСУМ, т. 2, с. 920); *шкандибати на голову* – бути недоумкуватим, дурнуватим (ФСУМ, т. 1, с. 186).

Показовими ад'єктивними фразеологічними утвореннями є ФО з якісним (рідше відносним) прикметником чи дієприкметником, що виступає у ролі стрижневого компонента, який визначає граматичні та семантичні особливості всієї ФО: *Се був чоловік, **прибитий ще на цвіту**, плохий, похилий* (ФСУМ, т. 2, с. 689); – *Ви на неї не зважайте. Вона ж **на цвіту пририта**. Раніше Василеві Прокоповичу житть не давала. Віру Андріївну **гризла*** (ФСУМ, т. 2, с. 689). Проте у складі ад'єктивних ФО чимало таких, формально-граматичним центром яких є іменник чи дієслово, а отже, їх належність до семантико-граматичного розряду ад'єктивних зумовлюється

не морфологічними властивостями, а характером фразеологічного значення і синтаксичною функцією. Наведені вище приклади також засвідчують: якщо домінувальний компонент ад'єктивної ФО виражений прикметником чи дієприкметником, то таким фразеологізмам властиві категорії роду і числа:

ФО, співвідносні з **дієсловом**, об'єднуються в окрему самостійну групу на основі узагальненої семантики процесуальної ознаки, об'єктивованої в дієслівних граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, часу [Демський, 1984, с. 26 – 28], наприклад: *Щось тільки скажеш чи зробиш не так, зараз і соромлять: «Такий великий, а що витворяє. Чи ти сорому і клепки заодно позбувся?»* (ФСУМ, т. 1, с. 181). Граматично домінувальним компонентом у дієслівних фразеологізмах слугує, звичайно, дієслово, а залежними найчастіше бувають іменники в різних відмінкових формах із пояснювальними словами або без них,

Дієслівні ФО зі структурою словосполучення в реченнях виконують синтаксичні функції, властиві дієслову. Найчастіше, звичайно, це функція присудка (простого чи складеного): *От ти й **поворуши мозком**. Тобі потрібна жінка не абияка, а з освітою перш за все* (ФСУМ, т. 1, с. 146); *Слово «замерз» **стриміло в моєму мозку холодним цвяхом*** (ФСУМ, т. 2, с. 867); *Виходить, ще краще треба **крутити мізками**, щоб когось перехитрити* (ФСУМ, т. 1, с. 403); – *Тут треба багато міркування, треба добре головою **крутить!*** (ФСУМ, т. 1, с. 403) – прості присудки; *Я не став **морочити собі голову** цією явною маячнею чи недотепним жартом* (ФСУМ, т. 1, с. 509) – складений дієслівний присудок.

Рідше дієслівні ФО функціонують у ролі другорядних членів речення, а саме – додатка: – *Іваниха кілька разів, підозріло косилася на нього, ніяк не могла **взяти до тями**, що він задумав* (ФСУМ, т. 1, с. 50); – *Волів та коней в селі поменшає в сто раз, та й нашому брату доведеться тепер добре за **розум взятись*** (ФСУМ, т. 1, с. 58); обставини: *Козак Мамай, сам до малювання **маючи кебету**, встиг визначити руку якогось великого й*

своєрідного животисця... (ФСУМ, т. 1, с. 472); *Василь, занурившись у свої думки, стояв біля вікна* (ФСУМ, т. 1, с. 314).

Окремі ФО вживаються у складі підрядної частини складнопідрядного речення: – *Наговорив стільки, що аж голова репається од думок* (ФСУМ, т. 1, с. 183); *Якщо їх Бог розумом зобидив, вони підуть і далі* (ФСУМ, т. 1, с. 30); *Меткі на вигадки дівчати заводили пісень, що мутили душу Несторові* (ФСУМ, т. 1, с. 513). Такі ФО можна назвати дієслівно-препозиціональні (за термінологією О. Молоткова).

Найбільш продуктивними структурними моделями серед дієслівних ФО виявились наступні:

а) «дієслово + іменник» (бінарна структурно-фразеологічна модель, що становить собою поєднання дієслова та іменника (з прийменником чи без нього) у формі всіх непрямих відмінків: *мати кебету, мати голову, мати розум*. Іменники-компоненти у дієслівних фразеологізмах не змінюються за числами. Більшість дієслівних ФО цієї моделі у компонентному складі мають залежний іменник у формі знахідного відмінка без прийменника або з прийменником: *Дорога кепська: чи саньми, чи возом – не розбереш. Подекуди й човном Не вадило б... Розумні – майте розум, Сидіть удома* (ФСУМ, т. 1, с. 474); – *Як у вас, механіку, щодо культроботи? Може, перекинемось, мозок провітримо?* (ФСУМ, т. 2, с. 704).

Малопродуктивним є різновид цієї моделі з іменником у формі орудного відмінка (ймовірно, ця форма поступово адвербіалізується): *Виходить, ще краще треба крутити мізками, щоб когось перехитрити* (ФСУМ, т. 1, с. 403); *Посуха, неврожай... – Що ж, потилицю хіба чухати? Треба мозком ворухнути. А ворухнеш мозком – от що виходе [виходить]: хліборобство треба механізувати* (ФСУМ, т. 1, с. 146).

ФО аналізованої моделі характеризуються узуально закріпленим прямим порядком розташування компонентів, тобто постпозиція компонента-іменника по відношенню до граматично панівного компонента-дієслова;

б) «дієслово + (прийменник) + прикметник (займенник, числівник) + іменник» – різновид основної структурної моделі, ускладнений обов'язковим атрибутивним компонентом, вираженим прикметником, займенником, числівником: *мати порожню макітру, мати коротку пам'ять, мати пам'ятке око*. Приклади у контексті: – *Як маєш порожню макітру на плечах, стріляй! – бунтувався професор* (ФСУМ, т. 1, с. 474); *Бракує вам міцного духу, пане Гармаш, – тихо заговорив шляхтич, – та й пам'ять маєте коротку...* (ФСУМ, т. 1, с. 472);

в) «дієслово + іменник + іменник із прийменником» (трикомпонентна структурно-фразеологічна модель, що складається з поєднання дієслова та двох іменників, один з яких має прийменниково-відмінкову форму): *мати розум у голові, мати голову на плечах, мати олію (сmaleць) в голові, мати клепки в голові, мати макітру на плечах*, наприклад: – *Я не сказав би, – кохати не заборониш... Але ж батьки повинні мати розум у голові – то річ інша* (ФСУМ, т. 1, с. 474); *Де тут розум? Се ж чорт зна до чого дійде. Хто ще має клепки в голові, зроду з вами [ткачами] не піде* (ФСУМ, т. 1, с. 470);

г) «дієслово + іменник (числівник, займенник) + прикметник + іменник»: *не мати сьомої клепки у тім'ї, мати всі клепки в голові, бути не при своєму розумі, мати порожню макітру на плечах*, наприклад: – *Він став якийсь, мов без сьомої клепки у тім'ї, змарнів геть і згорбився гаком* (ФСУМ, т. 1, с. 381).

Як стверджує М. Алефіренко, основні ознаки дієслівних фразем формуються внаслідок взаємодії різнорівневих мовних факторів: семантичного – фразеологічне значення узагальнювально-процесуального або процесуально-атрибутивного характеру; морфологічного – дієслівний компонент у ролі граматичного центру фраземи, недостатність його морфологічних парадигм (виду, стану, часу, особи, числа, роду); синтаксичного – спеціалізація синтаксичних функцій дієслівних фразем –

функції присудка, обставини. Відсутність хоч однієї з названих ознак позбавляє фразему статусу дієслівної [Алефіренко, с. 53].

Порівняно малочисленною й однотипною виявилась у досліджуваному матеріалі група **субстантивних ФО** із загальним значенням предметності, що слугують переважно назвою-характеристикою особи, тобто виступають у ролі узагальнено-предметної семантики, об'єктивованої в граматичних категоріях роду, числа й відмінка, та виконують у реченні синтаксичні функції підмета, іменної частини складеного присудка або додатка, наприклад: *Сиві бороди з села переказали нам давно легенду* (ФСУМ, т. 1, с. 46); *Даг виявився стріляним вовком, вмілим політиком, освіченим* (ФСУМ, т. 1, с. 191); – *Ви вчили лизати руки панам і вашдушпастирям, яких оплачувала польсько-шляхетська влада, ставили нам за приклад божих агнів – смирних і дурнуватих баранів* (ФСУМ, т. 1, с. 13).

Більшість субстантивних ФО організовані за такою структурно-граматичною моделлю: «**прикметник + іменник**»: *сива борода* – мудрість людини; *старий лис* (*стріляний горобець, старий вовк, стріляна птиця, битий жук*) – досвідченість людини; *золота голова, світла (ясна) голова*, – розумна людина; *нерозумна (ялова) голова, необачна голова, садова голова, слабка (слаба) голова, капустана (куряча) голова, дурна голова, порожня голова, дубова голова, осяче вухо, порожня макітра (казанок)* – нерозумна людина. Наприклад: – *За лісника в мене коло того гаю, служив Онисько Верти хвіст; чоловік – просто золота голова, коли б не такий внадливий до скляного бога* (Ужченко, с. 31); *Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не плачте, курячі голови; Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище»* (Ужченко, с. 31); *Пуста голова – баранові рідня* (Ужченко, с. 32); *Ні одної сильної людини з усього роду, ні одної твердої голови: чужі вина і чужі води до краю розрідили їхні мізки і душі* (Ужченко, с. 32).

Категорія роду субстантивних компонентів виступає основним граматичним засобом вираження узагальнено-предметної номінації, смисловими елементами якої виступають взаємопротиставлювані граматичні

значення чоловічого, жіночого та середнього родів. Наприклад: – *Не води мене за ніс, Федю. Я старий горобець* (ФСУМ, т. 1, с. 13); – *Вони, бачте, з ласки фюрера в берлінських і мюнхенських кав'ярнях виділи, «гох» кричали, І ось тепер ці політики й аристократи духу Україною правитимуть. Усе, як у людей, тільки німець на шиї* (ФСУМ, т. 1, с. 15); *Таки не вадило б кілька карточок вирізати з Вашого роману. Комендант, як виявилось, був уже стріляна птиця* (ФСУМ, т. 2, с. 716).

На відміну від граматичної категорії роду іменників, відмінок субстантивних компонентів ФО має змінний (а не предметно-класифікуючий) характер. Відмінкова форма ФО зумовлюється граматичною формою змінного субстантивного компонента, а відмінкове значення належить усій ФО як цілісній одиниці мови [Алефіренко, с. 46], наприклад, фразеологізм *старий лис* (бувала, досвідчена людина) змінюється за відмінками, як і іменник *лис*: *У вас, молодий чоловіче, мудрість мужа, а хитрість змія-іскусителя. Мене [декана], старого лиса, кругом пальця обкрутити* (ФСУМ, т. 1, с. 425); *Генрі бере дочитувати мої мемуари, він хоче звідити про щось дізнатись, а я, хитрий старий лис, виходжу на балкон. Мені – сімдесят* (ФСУМ, т. 1, с. 425).

Непродуктивними у нашому фактичному матеріалі виявились групи адвербіальних та інтер'єктивних ФО зі значенням «інтелектуальні властивості людини».

Адвербіальні (прислівникові) **фразеологізми** характеризують дію, стан чи ознаку; об'єднані за значенням якісної характеристики дії чи ступеня якісної характеристики особи (предмета); в морфологічному плані – незмінністю форми (повною відсутністю морфологічних парадигм); щодо синтаксичного функціонування – роллю обставини у реченні, наприклад: *Пощо на чолі поміщено книжку Ніцше... – сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену «без царя в голові», – сього абсолютно не розуміємо* (ФСУМ, т. 2, с. 939); *Чи не одуріла наша Івга з великого розуму* (ФСУМ, т. 2, с. 760); *З дурного розуму, Юрчику, як то*

кажуть, якби чоловікові той розум напереді, що позаді приходить. Тепер вже не пішла (ФСУМ, т. 2, с. 760); *Рибалка труситься, стоїть як пень. Не розшолопає – чи ніч, чи день* (ФСУМ, т. 2, с. 611).

Більшість адвербіальних ФО утворені за моделями словосполучень дво- і трикомпонентної структури. У нашому фактичному матеріалі суттєво переважає модель: «**прийменник + (прикметник, займенник) іменник**»: з *розумом* – як належить, як потрібно (ФСУМ, т. 2, с. 760); з *дурного розуму* – не тямлячи чого-небудь через недосвідченість (ФСУМ, т. 2, с. 761); з *великого розуму* – необдуманно, здуру (ФСУМ, т. 2, с. 761), наприклад: *Всілякі чутки і всілякі люди баламутять теперечки громаду... Один баламутить по дурості своїй, а другий з великого розуму* (ФСУМ, т. 2, с. 760); [Лизя:] *Хай краще Пантелеймон Петрович допоможе в печі розпалити.* [Гиря:] *Ще що скажи з дурного розуму!* (ФСУМ, т. 2, с. 760); *Хто б подумав: Гриня і в академію!* – кинула одна з конторниць, а чабан Бунтій мовив неголосно: – *Нема таких академій, щоб набирали без клепок, а випускали з усіма клепками* (ФСУМ, т. 1, с. 381).

Зрідка трапляються адвербіальні ФО інших структурних моделей: «**прислівник + (прийменник) іменник**»: *порожньо в голові* – хто-небудь не може зосередитись на чомусь (ФСУМ, т. 2, с. 677), наприклад: *Побив мене йолоп за те, що в мене повний лоб, а в нього порожньо в голові* (ФСУМ, т. 2, с. 677); «**сполучник + іменник**»: *як пень* – уживається для підсилення якої-небудь ознаки, якогось стану; дуже (ФСУМ, т. 2, с. 611), наприклад: *Гнат не пручався – він стояв, як покірна дитина, або краще, як пень, з котрим можна все зробити* (ФСУМ, т. 2, с. 611).

Вигуківі, або **інтер'єктивні, ФО** виражають експресивно-вольові реакції мовця: емоції, почуття людини, модально-оцінювальні характеристики певних ситуацій, передають емоційне ставлення людини до певної ситуації.

Інтер'єктивні фразеологізми зі значенням «інтелектуальні властивості людини» вживаються здебільшого з метою здивування, застереження, ставлення до осіб або ситуацій, наприклад: «*Отак, боса в опорках?*» Давид

занепокоївся: «**Та чи ти, дівчино, з розумом?** Біжи, біжи прямо на піч» (ФСУМ, т. 2, с. 760); – **Ти в своєму розумі, чоловіче?! –** круглішають очі Окуня. **Одне слово «агітатор» пахне Сибіром і пеклом водночас.** – Да за це тебе в холодну мало закинути. **Це ж бунт і крамола** (ФСУМ, т. 2, с. 760); **Та чи ти при розумі?** Чого ти приїхала! **Тобі ж не можна виходити, та ще в таку жахливу погоду** (ФСУМ, т.2, с. 760).

Більшість інтер'єктивних ФО побудовані за моделями двокомпонентних словосполучень, наприклад: [Олена (здавлює голову руками):] – **Що таке? Де я? Мозок висох!.. Порожньо в голові! Давить мене, стискає кліщами залізними!** (ФСУМ, т. 2, с. 677); **Голова з вухами!** Хоч при людях кажи на мене ти! – сказала Онися, торкнувши його по руці (ФСУМ, т. 1, с. 181); – **За жнива клопіт, а про піонерську зміну забув, ослячі вуха!** (ФСУМ, т. 1, с. 163).

Варто зазначити, що інтер'єктивними такі фразеологізми стають лише в контексті, у таких випадках, коли вони не виконують номінативної функції. Як виразники емоцій, почуттів, волевиявлень, інтер'єктивні ФО дають інформацію не тільки про емоційно-чуттєвий стан людини, її реакцію на зовнішній світ, а й про мотиви поведінки особи, умови та ситуацію її активної діяльності і мовного спілкування [Алефіренко, 1987, с. 118].

Отже, у процесі структурно-граматичного аналізу виявлено, що більшість ФО зі значенням «інтелектуальні властивості людини» мають будову підрядного (частіше) чи сурядного словосполучення. Значно менша кількість ФО, співвідносних за своєю структурою з реченням (односкладним чи двоскладним, непоширеним чи поширеним). За співвідношенням з частинами мови найчисельнішими виявились ад'єктивні та дієслівні фразеологізми, при цьому ад'єктивні ФО використовуються переважно на позначення інтелектуальних здібностей людини, а дієслівні – інтелектуальної діяльності.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі досліджено систему фразеологізмів української мови на позначення інтелектуальних властивостей людини.

У **першому розділі** роботи «Фразеологічна одиниця як предмет фразеології та її диференційні ознаки» пояснено типологічні ознаки ФО, з'ясовано функціональні класифікаційні схеми фразеологізмів, висвітлено фраземотвірну активність слів-компонентів зі значенням «інтелект людини». Категорійними для характеристики фразеологізмів традиційно вважаємо такі ознаки: надслівність, відтворюваність, семантична цілісність, вторинність номінації, відносна стійкість компонентного складу, експресивність (образність).

У нашій науковій роботі послуговуємось визначенням ФО українського мовознавця Г. Удовиченка: «Фразеологізми – це семантично зв'язані і структурно замкнені мінімальні синтаксичні одиниці з номінативною функцією в комунікативній системі мови, семантична структура яких не мотивується лексичними значеннями їх постійних компонентів» [Удовиченко, т.1, с. 3].

У фразеологічному аспекті виділено ряд диференційних ознак, теоретичним підґрунтям яких є загальноприйняті визначення та розуміння змісту поняття «фразеологізм». В основу фразеологічного значення покладено процес деактуалізації, тобто трансформація слова або словосполучення на складник ФО. Такий процес слугує формуванню та виявленню ключових ознак сутності фразеологізмів. Найбільш яскравою ознакою ФО є наявність «внутрішньої смислової єдності» (за В. Жуковим), що репрезентується у семантичну цілісність компонентного складу. Семантична цілісність відповідає внутрішній формі фразеологізму. Основу внутрішньої форми становить переосмислений характер значення ФО. Наслідком переосмислення первинних значень компонентів фразеологізмів

виступають вторинні номінації ФО, що відповідають процесу асоціації (переосмислення значення).

Вітчизняні мовознавці В. Білоноженко та І. Гнатюк наголошують, що цілісність та переосмисленість компонентного складу зумовлюються своєрідністю фразеологічного значення. Фразеологізми, ґрунтуючись на цілісності за номінативною функцією, відповідають єдиному поняттю. Змістовність цілісності постає як наслідок метафоризації та «деактуалізації» компонентів. Також на фразеологічне значення значний вплив має конотативність та експресивність (образність), які виявляються лише в контексті та виконують роль передачі емоційно-оцінного та образного ставлення людини до реалій.

Спираючись на типологічні ознаки ФО, дослідники фразеології запропонували ряд класифікаційних схем, які активно використовуються в лінгвістичній літературі. Тип фразеологічної класифікації обумовлений відповідним принципом (семантичним, стилістичним, структурним, граматичним, генетичним тощо), який закладений в основу класифікаційної схеми. Саме опанування змістовності класифікацій фразеологічного складу мови сприяє з'ясуванню природи фразеологізмів, особливостей функціонування, визначенню ролі та місця в мовній системі.

Слова-компоненти сприяють утворенню фразеологічного значення, виконуючи роль смислового центра. Крізь призму позамовних та лінгвальних чинників простежується висока продуктивність та питома вага соматичних компонентів фразеологічної системи мови. За нашим дослідженням, найвищою фраземотвірною активністю відзначається компонент-соматизм *голова*, а метафоризовані компоненти *макітра*, *баняк*, *кебета*, *клепка*, *казанок* виявляють значно меншу продуктивність, формуючи семантичну структуру ФО.

У другому розділі роботи «Фразеологічні одиниці як засоби вербалізації інтелекту людини» проаналізовано фразеосемантичні групи на позначення інтелектуальних властивостей людини: в основі першої групи

досліджено ФО на позначення інтелектуальних здібностей людини; в основі другої – ФО зі значенням інтелектуальної діяльності.

У практичній частині роботи за основу взято поняття «інтелект», що синонімічно прирівнюється до «розуміння» як вищої форми організації інтелекту. Досліджуючи інтелектуальні здібності та інтелектуальну діяльність як психічні утворення, дійшли висновку, що інтелектуальні здібності залежать від інтелектуальної діяльності, тобто інтелект виражається в уміннях, які відображаються тільки в межах діяльності. Інтелектуальна здібність розуміється як поняття статичне (стале), а діяльність характеризується динамічністю. Відсутність розумової діяльності послуговатиме відсутності будь-яких інтелектуальних здібностей, тобто досліджується закономірність двох взаємозалежних понять, які є основною досліджуваною опорою, на яку ми накладаємо фразеологізми зі значенням інтелектуальних властивостей людини.

Розуміння того, що позначувана дійсність здатна виражатися словом або фразеологізмом, які в свою чергу диференціюються за тематичними полями, виконують роль найменування реалій конкретної денотативної сфери.

Проблема семантичних зв'язків між конститuentами тематичних полів вбачається в різниці розуміння статусу денотативних сем. Отже, ми дійшли висновку, що наявність семантичних відношень між конститuentами тематичних полів указує на єдність денотативних сем. Це дало змогу виокремити в межах тематичних полів фразеосемантичні групи, що є складовими частинами інтелектуально-емоційного тематичного поля. Це дає можливість розглядати фразеосемантичні поля на позначення інтелектуальних здібностей та інтелектуальної діяльності схематично, протиставляючи коливання в діапазоні від максимального до мінімального інтелектуального рівня.

Дослідження та аналіз опрацьованого фактичного матеріалу, тобто фразеологізмів зі значенням інтелектуальних властивостей людини,

здійснено крізь лінгвістичний та психологічний аспект розуміння процесів розумових властивостей. Такий підхід дав змогу виокремити та сформувавши семантичні підгрупи ФО, що висвітлюють рівень інтелектуального розвитку особистості, відображаючи національне світобачення та етносвідомість.

Спостереження та розвідка наявної широкої палітри фразеологізмів зі значенням інтелектуальних властивостей засвідчують, що носії української мови влучно використовують та відтворюють такі сталі вирази, що позначають цілий ряд як позитивних, так і негативних характеристик розумових здібностей та процесів інтелектуальної діяльності людини.

У роботі також представлена структурно-граматична характеристика ФО зі значенням «інтелект людини». За даними дослідження, найбільш продуктивними лексико-граматичними розрядами фразеологізмів на позначення інтелектуальних властивостей людини є групи ад'єктивних та дієслівних ФО. Менше представлені групи субстантивних та адвербіальних фразеологізмів.

Дослідження структури ФО, виокремлення граматичних категорій та продуктивність структурно-граматичних моделей, їх особливостей, свідчать, що не тільки в семантичному плані, але й у структурному фразеологізми здатні сформувати або матеріалізувати яскравий національний характер фразеології як складника мовної системи.

Отже, фразеологізми, що вербалізують концепт «інтелект людини» в українській мові, маніфестують широкий спектр семантичних відтінків у значеннях та багатоманітні структурні моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні : монографія. Київ : Наук. думка, 1989. 135 с.
2. Алефиренко М. Ф. Сравнительно-сопоставительное изучение фразеологии русского и украинского языков. Проблемы міжпредметних зв'язків в умовах білінгвізму : тези доповідей Всесоюзної науково-методичної конференції. Дрогобич, 1990. С. 160 – 161.
3. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища шк., 1987. 137 с.
4. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Москва : Наука, 1988. 338 с.
5. Баранник, Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні. Питання мовної культури. Київ : Наук. думка, 1968. № 2. С. 34 – 38.
6. Білоноженко В. М. Про особливості фразеологічного значення. Культура слова. Київ : Наук. думка, 1981. Вип. 21. С. 55 – 66.
7. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ : Наук. думка, 1989. 154 с.
8. Богданова О. С. Методика воспитательной работы в начальных классах. Москва : Просвещение, 1999. 215 с.
9. Бодик О. П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : Центр уч. л-ри, 2011. 416 с.
10. Боднар І. М. Фразеологізми на позначення інтелектуальних здібностей людини (на матеріалі англійської та української мов). Філологія. Збірник наукових праць. Київ, 2009. 300 с.
11. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. Москва : Наука, 1998. 369 с.

12. Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Фразеобразовательная активность компонентов-зоонимов в современном украинском языке. Антропоцентричний підхід у дослідженні мови. Матеріали VII міжнародних Карських читань. Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 1989. С. 235 – 237.
13. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія. Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. 552 с.
14. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Наук. думка, 1955. 289 с.
15. Венжинович Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології : монографія ; НАН України, Ін-т укр. мови. Ужгород : Сабов А. М., 2018. 462 с.
16. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и лексикография. Москва : Высшая шк., 1977. С. 140 – 161.
17. Волобуева О. Н. Концептуальное поле “человек и его интеллект» в русской и английской фразеологии : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Тюмень, 2011. 20 с.
18. Воронин А. Н. Интеллект и креативность в межличностном взаимодействии. Москва : Ин-т психологии РАН, 2004. 340 с.
19. Дапчева Й. Фразеологизмы, обозначающие интеллектуальные свойства человека в болгарском и русском языках. Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2006, № 1. С. 172 – 184.
20. Дем'яненко Н. Б. Фразеологічні одиниці на позначення ментальної діяльності людини як відображення мовної картини світу (на матеріалі польської мови). Культура народів Причорномор'я. 2002, № 32. С. 34– 37.
21. Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології. Мовознавство. 1984, № 2. С. 24 – 32.

22. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів : Просвіта, 1994. 62 с.
23. Доротюк В. І. Діагностика індивідуальних відмінностей учнів загальноосвітньої школи при комплектуванні профільних класів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2001. 17 с.
24. Дудик П. С. Стилїстика української мови : навч. посіб. Київ : Видавнич. центр «Академія», 2005. 367 с.
25. Дюська А. Фразеологізми на позначення рівня інтелекту людини (на матеріалі української мови). Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія: «Лінгвістика». Вип. 17. С. 120 – 124.
26. Жуков В. П. Русская фразеология : учеб. пособ. Москва : Высшая шк., 1986. С. 203 – 249.
27. Жуков В. П., Жуков А. В. Русская фразеология. Москва : Высшая школа, 2006. 408 с.
28. Завгородня Н. М. Педагогічні умови соціалізації обдарованих учнів у навчально-виховному середовищі загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 22 с.
29. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. Львів : Вища шк., 1983. 173 с.
30. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом "душа" (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис ... канд. філол. наук. Харків, 2002. 19 с.
31. Клименко Н. Ф. Образний обшир фразеологізмів з компонентом *голова* в українській мовній картині світу. *Studia Linguistica* Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2011, № 5. С. 9 – 23.
32. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психо-фізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
33. Конопленко Є. Г. Функціонування фразеологізмів, співвідносних з прислівником. Українська мова і література в школі. 1986, № 1. С. 41 – 43.

34. Краснобаєва-Чорна Ж., Усенко О. Семантико-граматична класифікація фразеологізмів у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк, 2010. Вип. 21. С. 124 – 133.
35. Крижко О. Аксіологічна характеристика макрополя фразеологізмів із зоонімним компонентом "ментальні характеристики людини". Наук. записки Кіровоградського державного пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка. Серія: «Філологічні науки». 2009. Вип. 81 (3). С. 119 – 126.
36. Кунин А. В. Английская фразеология. Москва : Высшая шк., 1999. 276 с.
37. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. Москва : Международные отношения, 1972. 278 с.
38. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : УНЛ, 2005. 128 с.
39. Кушнір І. Загальне і національно-специфічне у фразеології емоцій. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Зб. наук. праць. Львів, 2008. Вип. 3. С. 203 – 210.
40. Лабінська Б. І. Фразеологічні одиниці з мк як одиниці вторинної номінації. Наука і сучасність. Зб. наук. праць. Т. XXXIII. Київ : Логос, 2002. 19 с.
41. Левицкий А. Э. Функциональные изменения в системе номинативных единиц современного английского языка : дисс ... д-ра филол. наук. Київ, 1999. 396 с.
42. Леонтьева Т. В. Интеллект человека в зеркале “растительных” метафор. Вопросы языкознания. 2006, № 5. С. 57 – 77.
43. Маклаков А. Г. Общая психология : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 338 с.
44. Мокиенко В. М. Славянская фразеология : учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Высш. шк., 1989. 287 с.

45. Облицова З. Г. О некоторых признаках одарённости. Нові технології навчання : зб. наук. праць. Вип. № 48. Ч. 1. Київ-Вінниця, 2007. С. 387 – 390.
46. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва : Высшая школа, 1974. 352 с.
47. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія. НАН України, Ін-т української мови / за ред. О. О. Тараненко. Київ-Сімферополь, 1997. 252 с.
48. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии. Самарканд, 1975. 223 с.
49. Русская фразеология : учеб. пособие. Самарканд : Самарк. ун-т, 1977. – 119 с.
50. Селіванова О. Л. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля. Київ, 2006. 715 с.
51. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
52. Семашко Т. Ф. Фразеологізми як знаки вторинної мовної номінації. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2011. № 936. Серія «Філологія». Вип. 61. С. 77 – 81.
53. Сисоєва С. О., Поясок Т. Б. Психологія і педагогіка : підручн. Київ : Міленіум, 2005. 520 с.
54. Смит Л. П. Фразеология английского языка. Москва : Просвещение, 2000. 387с
55. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. Вид. 3-тє, допов. Київ : Вища шк., 2002. 439 с.
56. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. 439 с.
57. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

58. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. Москва : Изд. Академ. пед. наук, 1961. 535 с.
59. Угринюк В. М. Семантика фразеологізмів : мотиваційний аспект. Вісник Прикарпатського ун-ту. Серія «Філологія». Івано-Франківськ, 1995. Вип. I. С. 133 – 137.
60. Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів. Українська мова і література в школі. 1965, № 2. С. 19 – 23.
61. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : посібн. Київ : Знання, 2007. 494 с.
62. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира (аналогия в семантике). Москва : Школа «Языки русской культуры», 2003. 224 с.
63. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. Москва : Наука, 1982. 336 с.
64. Філь Г. Фразеологічні одиниці української мови з рослинними компонентами-символами : етнонаціональний аспект. Проблеми гуманітарних наук. Серія: «Філологія». Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. № 36, 2015. С. 116 – 126.
65. Холодная М. А. Психология интеллекта : парадоксы исследования. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 392 с.
66. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Москва : Высшая шк., 1969. 231 с.
67. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука, 1974. 428 с.
68. Ющук І. М. Українська мова : навч. посіб. Київ : Либідь, 2009. 365 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Большой толковый словарь русского языка / за ред. С. А. Кузнецова. Санкт-Петербург : «Норинт», 2000. 1536 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2012. 568 с.
4. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
5. Словник фразеологізмів української мови / укл. : В. М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В. О. Винник. Київ : Наук. думка, 2003. 786 с.
6. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1 – 304 с., т. 2 – 384 с.
7. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. 4-те вид. Луганськ, 2002. 263 с.
8. Українська мова : енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.